

Академія праці, соціальних відносин і туризму

СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Антологія

Київ - 2021

УДК 364.01

Упорядниця

Тетяна Семигіна, докторка політичних наук, професорка кафедри соціальної роботи і практичної психології Академії праці, соціальних відносин і туризму

Сучасні теорії соціальної роботи: Антологія [упор. Т. Семигіна]. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 160 с.

У тематичній антології зібрано наукові статі і матеріали з питань соціальної роботи, опубліковані у 2015-2020 роках. Вони дають уявлення про сучасні концептуалізації соціальної роботи як сфери знання та практики.

Видання може бути використано як посібник до курсів «Вступ до соціальної роботи», «Теорії соціальної роботи» та інших дисциплін освітніх програм підготовки бакалаврів та магістрів із соціальної роботи, розвитку наукових досліджень у сфері соціальної роботи.

© Автори статей, 2021

© Тетяна Семигіна, 2021

© Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	4
<i>Частина 1.</i>	5
<i>Огляд сучасних теорій соціальної роботи</i>	6
<i>Семигіна Т. (2018). Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції</i>	6
<i>Частина 2.</i>	12
<i>Підходи, орієнтовані на сильні сторони клієнтів соціальної роботи</i>	12
<i>Семигіна Т. (2019). Розвиток у сучасній соціальній роботі підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів</i>	13
<i>Семигіна Т., Лиховид Д. (2015). Колективне наснаження і самоорганізація територіальної громади</i>	27
<i>Столярник О.Ю., Семигіна Т.В. (2020). Наснаження у інтервенціях соціальної роботи із сім'ями, які виховують дитину з аутизмом</i>	42
<i>Столярник О.Ю., Семигіна Т.В. (2020). Адаптивна соціалізація сімей, які виховують дитину з аутизмом</i>	48
<i>Частина 3.</i>	53
<i>Феміністична соціальна робота</i>	53
<i>Ярошенко А., Семигіна Т. (2019). Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність</i>	54
<i>Семигіна Т., Ярошенко А. (2020). Гендерна компетентність соціальних працівників: науковий дискурс</i>	89

<i>Ярошенко А., Семигіна Т. (2019). Розпізнати нерівність: гендерний аналіз навчальних матеріалів у соціальній роботі</i>	93
<i>Ярошенко А., Семигіна Т. (2018). Гендерні континууми і їхній потенціал для розвитку соціальної роботи у ВПЛ-сервісі</i>	111
<i>Частина 4.</i>	<i>115</i>
<i>Зелена соціальна робота (екосоціальна робота)</i>	
<i>Семигіна Т. (2019). Чому соціальна робота набуває зеленого кольору?</i>	116
<i>Семигіна Т.В., Скляр Т.М. (2020). Відповідь соціальної роботи на виклики пандемії COVID</i>	154

ПЕРЕДМОВА

Соціальна робота розвивається як практична професія і як сфера наукового знання. Виникають нові концепції, інновації стають усталеними, рутинними технологіями, і академічні тексти часто не встигають віддзеркалювати ці швидкі зміни та трансформації. Навчальна література застаріває ще у момент її видання, адже процес підготовки класичних підручників та посібників тривалий і копіткий.

Ця тематична збірка являє собою накопичені в одному місці раніше опубліковані статті, розділи у наукових монографіях, тези конференцій (можна назвати це «хрестоматією», можна «колекцією публікацій», а можна, як ми й зробили, «антологією»). Вона призначена для того, щоб дати змогу читачам побачити й відчувати зміни парадигми професійної соціальної роботи. Антологія не замінює підручників і розрахована на підготовленого читача, який розуміє базові принципи, цінності та ідеї соціальної роботи.

Я вдячна своїм аспірант(к)ам різних років за творчу співпрацю і за дозвіл включити спільні напрацювання до цієї збірки.

Тетяна Семигіна

<https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina>

Березень 2021 р.

Частина 1

Огляд сучасних теорій соціальної роботи

Тетяна Семигіна (2018)

**РОЗВИТОК ВЛАСНИХ ТЕОРІЙ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ:
ГЛОБАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ**

Вперше опубліковано:

[Семигіна Т. В. Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції. Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції \(15–16 березня 2018 року, Київ\) / За ред. Ю.М. Швалба. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 90-94.](#)

Вітчизняна наукова та академічна література послуговується класифікацією теорії соціальної роботи за їх належністю до певної сфери знань. Зокрема, теорії соціальної роботи поділяють на психологічно-орієнтовані, соціологічно-орієнтовані та комплексні. При цьому теорія розуміється як сукупність сформованих у процесі пізнавальної, практичної діяльності уявлень, концепцій, понять, які з різною мірою наукової відповідності відображають закони, закономірності, принципи, тенденції розвитку соціальної роботи, обґрунтовують моделі практики та техніки втручання [1].

Між тим, у закордонній практиці спостерігається відхід від такого розуміння теорії соціальної роботи та її класифікації. Відтак ця розвідка має на меті окреслити динаміку розвитку уявлень щодо теоретичного підґрунтя соціальної роботи.

Згадаємо насамперед, що міжнародне визначення соціальної роботи, ухвалене в 2001 році Міжнародною федерацією соціальних працівників і Міжнародною Асоціацією шкіл соціальної роботи, наголошувало, що «використовуючи теорії поведінки людини та теорії соціальних систем, соціальна робота здійснює втручання у сферу взаємодії людей з їхнім оточенням» [2]. Це визначення віддзеркалювало тогочасну ситуацію, коли соціальна робота послуговувалась низкою міждисциплінарних теорій (наприклад, когнітивно-біхевіористською, соціально-екологічною тощо). Деякі з науковців вважали таке співіснування різноманітних теоретичних підходів, мультипарадигмальність соціальної роботи її слабкістю, бо у практичних соціальних працівників виникала потреба приймати рішення щодо того, який саме підхід слід застосовувати [3], а у науковців – запит на «теорію щодо теорій соціальної роботи» [4].

З того часу у науковій спільноті тривала жвава дискусія щодо соціальної роботи як науки та системи теоретичних знань. Наразі ухвалене у 2014 році глобальне визначення соціальної роботи стверджує, що вона має власні теорії і певні локальні практики їх застосовування: «Підкріплена теоріями соціальної роботи, соціальними і гуманітарними науками, а також місцевими знаннями соціальна робота залучає людей і структури для вирішення життєвих проблем та підвищення добробуту» [5]. Хоча це визначення все ще перебуває під критикою й дискусією, але дебати стосуються більше вимірів соціальної справедливості та колективної відповідальності, конструктивістського підходу до

визначення соціальних проблем, до певної міри – щодо «місцевих знань» [6], проте заперечень щодо наявності самостійних теорій соціальної роботи не лунає.

Аналіз сучасної закордонної літератури [7-9] дає підстави для виокремлення трьох ключових теоретичних напрямів сучасної соціальної роботи (англійською мовою часто вживають конструкт «perspective»), протиставляючи його іншому конструкту «теорії, які використовують у соціальній роботі»).

Підхід, що базується на сильних сторонах клієнтів (Strength-Based Perspective). Він протистоїть традиційній дефіцитній моделі соціальної роботи. За цього підходу споживач послуги/індивідуум не тільки користується послугою, а й бере участь в ній, співпрацюючи з соціальними працівниками. Відбувається спільне формування цілей і завдань, а також визначення власних ресурсів і шляхів досягнення цілей. Такий підхід, зокрема, ефективний для поліпшення зв'язків у громадах, сприяє активності та стійкості громади, мотивує її членів до дій задля досягнення спільних цілей, сприяє добробуту та підвищенню якості життя.

Існують різні види втручання на основі підходу, що базується на сильних сторонах, наприклад, кейс-менеджмент на основі сильних сторін, терапія, зосереджена на рішенні (фокусується на тому, чого людина хоче досягти, а не на проблемі) тощо. Концепція резилієнс як певний підхід до формування стресо- та життєстійкості також часто розглядають у парадигмі підходу, що базується на сильних сторонах клієнтів.

Феміністська соціальна робота (Feminist Social Work Perspective). Цей підхід загострює питання розподілу владних стосунків між чоловіками та жінками. Він узгоджується з мультисистемним підходом, що доповнює і розширює соціальну роботу, орієнтовану на сильні сторони клієнтів, та передбачає проведення гендерного аналізу. Фокусування на жіночих питаннях допомагає розглянути витоки інтерналізованих стереотипів, при цьому соціальні працівники мають демонструвати прийняття поведінки клієнтів як такої, що спричинена соціальним контекстом, а не особистою «патологією». При цьому важливим видається те, що феміністська практика може стосуватися не тільки соціальної роботи з жінками, а й з чоловіками та сім'ями, оскільки в основі цього підходу – розуміння того, як гендер визначає баланс влади у різних стосунках.

Концепція зеленої соціальної роботи (Green Social Work Perspective). Вона спирається на філософію сталого розвитку та на структурний підхід до розв'язання проблем соціальної нерівності і бідності. Діяльність соціальних працівників у межах цієї концепції орієнтована на забезпечення гідних умов навколишнього середовища та екологічної справедливості, належного і рівного доступу до природних ресурсів. Концепція розглядає зміну соціального контексту та збереження довкілля, обґрунтовує специфічну практику втручань соціальних працівників в умовах екологічних та техногенних катастроф (збройні конфлікти теж належать до таких катастроф).

Отже, в останнє десятиліття оновлюється не лише репертуар тих технік та інтервенцій (організаційних

процедур), які використовують соціальні працівники, а й теорія соціальної роботи як сукупність уявлень та концепцій, що відбивають тенденції розвитку професії. Фактично відбувається перегляд меж і функцій соціальної роботи як фаху.

Видається природнім, що глобальні тенденції повинні стимулювати в українському локальному академічному середовищі пошук відповідей на питання: Як ми, викладачі, дізнаємось про нові теоретичні концепції соціальної роботи? Які теорії мають вивчати наші студенти і де вони з ними можуть познайомитися? Як ми знаємо, які «рецепти», які втручання працюють в українському контексті? Якою може бути роль дисертаційних досліджень у розвитку теорій соціальної роботи і «місцевих знань»?

Перелік використаної літератури

1. *Теорія і методи соціальної роботи* / Ред. Семигіна Т.В., Мигович І. І. Київ: Академвидав, 2005. С.8-9, 13-14.
2. Семигіна Т. В., Брижовата О. С. Міжнародне визначення соціальної роботи. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002 . № 3-4. С.144-157.
3. Soifer S. Social work: a profession in search of a paradigm. *Indian Journal of Social Work*. 1999. Vol. 60(1). P. 50-56.
4. Göppner H. J. Epistemological issues of social work science as a transnational action science. *Research on social work science*. 2012. Vol. 22 (5). P. 542-547.
5. Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. *Вісник АПСВ*. 2015. № 1. С. 6-11.
6. Staub-Bernasconi S. The problem with ‘social problems’ as domain of social work: a critical approach to the Melbourne global definition of social work’ of 2014 and constructivist theories of

- social problems. *European Journal of Social Work*. 2017. Vol. 20(6). P. 958-971.
7. Arnold EM, et al Strengths-based case management: Implementation with high-risk youth, Families in Society. *The Journal of Contemporary Social Services*. 2007. Vol. 88 (1). P. 86-94.
 8. Zimmerman M. A. Resiliency Theory: A Strengths-Based Approach to Research and Practice for Adolescent Health. *Health Educ Behav*. 2013. Vol. 40(4). P. 381-383.
 9. Lovelock R., Lyons, K., Powel J. *Reflecting on Social Work - Discipline and Profession*. London: Routledge, 2017. 262 p.
 10. *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches*/ Turner F.J., ed. 6th ed. Oxford: Oxford University Press, 2017. 648 p.

Частина 2

Підходи, орієнтовані на сильні сторони клієнтів соціальної роботи

Тетяна Семигіна (2019)

РОЗВИТОК У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ПІДХОДІВ, ОРІЄНТОВАНИХ НА СИЛЬНІ СТОРОНИ КЛІЄНТІВ

Вперше опубліковано:

Семигіна Т. В. Розвиток у сучасній соціальній роботі підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів. *Paradigms of the Modern Educational Process: Opportunities and Challenges for Society* (1st ed.). Dallas: Primedia eLaunch LLS, 2019. P. 96-105.

Вступ

Теорія соціальної роботи розвивається. Це знайшло своє відображення в ухваленому у 2014 р. глобальному визначенні соціальної роботи, яке стверджує, що соціальна робота має власні теорії і локальні практики їхнього застосовування [12]. Це породжує логічне питання щодо власних теорій та впливу контексту на їх використання. Наразі у сучасній закордонній літературі [26] виокремлюють низку ключових напрямів (перспектив) сучасної соціальної роботи: підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів; феміністична соціальна робота; зелена соціальна робота тощо.

Підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, набув у західній соціальній роботі значної популярності у 1990-х [22; 28], що зумовлено критикою медичної та дефіцитної моделей надання соціальних послуг [9], а також доведеною ефективністю підходів із розвитку ресурсів клієнтів [5].

Проте в Україні такий підхід все ще перебуває у зародковому плані як на рівні практики, так і теоретичного обґрунтування. Чинне законодавство спрямоване на прив'язку надання соціальних послуг до рівня доходу та спроможності задовольнити свої базові життєві потреби.

Ця стаття пропонує огляд ключових елементів підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів. Вона має на меті покращити поінформованість українських дослідників та практиків щодо принципів та технік підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів. Стаття ґрунтується на тематичному аналізі закордонної літератури та рефлексії власного досвіду апробації інтервенції, спрямованої на розвиток спроможності клієнтів, розроблену в межах проекту «Покращення ВЛЛ-послуг для представників груп найвищого ризику в Україні».

Дефіцитна модель і модель сильних сторін

Тривалий час у професійній соціальній роботі домінувала дефіцитна модель, яка фокусується переважно на потребах і проблемах людей або допомагає людям уникнути ризиків, пов'язаних з негативними наслідками. Однак дослідження [5; 6; 9] засвідчують, що втручання, які базуються на ризиках, не забезпечують тривалих змін поведінки. Адже дефіцитна модель соціальної роботи базується на вирішенні проблеми в момент, коли вона вже існує, а не на роботі, щоб запобігти її виникненню. В даному підході громада/ сім'я/ індивід відіграють пасивну, «безпорадну» роль і повністю залежать від зовнішніх факторів та ресурсів [4].

Ще у 1950-1960-х роках у закордонній літературі та практиці з'явилися заклики до соціальних працівників зосередитися на сильних сторонах клієнтів. Так, американська дослідниця соціальної роботи Хелен Перлман (1957) [19], авторка підходу, зосередженого на вирішенні проблем, наполягала на необхідності допомагати клієнтам допомагати собі. Перлман описує кейс-менеджмент (соціальний супровід) як такий процес вирішення проблем, що має на меті залучити людину до роботи над труднощами, з якими вона стикається.

Фундаторка психосоціального підходу у соціальній роботі Флоренс Холліс (1966) [10] наголошувала, що відновлення, підтримка та зміцнення особистого і соціального функціонування індивідів має відбуватись шляхом: мобілізації сильних сторін; підтримки копінгових стратегій; піднесення самооцінки; зміни дисфункціональних моделей мислення і стосунків з іншими; зв'язування людей з необхідними ресурсами; і полегшення екологічних стресів.

Наприкінці 1980-х науковці Канзаського університету (США) Ен Вейк, Чарльз Репп, Пат Саліван, Уолі Кістхардт [28] вперше описали підхід, орієнтований на сильні сторони клієнта, як перспективу (напрямок) соціальної роботи. За твердженням авторів, у практиці соціальної роботи ця перспектива стала альтернативою поширенішому на той час патологічно-орієнтованому підходу (медичній моделі) допомоги клієнтам. Замість того, щоб зосередитися на проблемах і дефіциті клієнтів, перспектива сильних сторін сфокусована на здібностях, талантах і ресурсах клієнтів,

допомозі клієнтам у досягненні своїх цілей. При цьому йдеться лише про внутрішньоособистісні та міжособистісні якості людини, а й ресурси у її оточенні [22]).

Основою підходу сильних сторін вважають гуманістичну філософію, теорії екосистеми та концепцію розширення можливостей (активізації, імпаурменту). Деякі науковці були натхнені теорією екосистем, яка послужила основою для інтегрованої загальної моделі соціальної роботи та відродила основну концепцію «людини в оточенні» [28].

Підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, також спирається на розвивальну (девелопментську) теорію [17] соціальної роботи, тобто цілісний і прагматичний підхід до соціальної роботи, заснований на принципах прав людини та соціальної справедливості, який вирішує проблему бідності та соціально-економічної нерівності на рівні особистості, домогосподарств, громади та політики. У межах цього підходу використовують різні форми роботи, зокрема соціальні інвестиції, розвиток громади, розвиток потенціалу, які побудовані на інтеграції мікро- та макропрактики.

Нині підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, який ґрунтується на ідеях наснаження (імпаурменту, активізації), вважають альтернативним методом роботи з індивідами, групами [8; 20], організаціями [7], а також із сім'ями [23] та громадами [17].

Складові підходу, різновиди втручань

За твердженням дослідників [8; 21; 28], підхід має шість основних складових: 1) орієнтація на цілі; 2) оцінка сильних сторін; 3) ресурси навколишнього середовища/оточення людини; 4) оцінка сильних сторін з огляду на поставлену ціль; 5) взаємовідносини, розвиток сподівань/очікувань клієнтів; 6) свідомий вибір. Споживач послуги/індивідуум не тільки користується послугою, а й бере участь у ній, співпрацюючи з соціальним працівником. Відбувається спільне формування цілей і завдань, а також визначення власних ресурсів та шляхів досягнення цілей, а відтак і імпаурмент (наснаження) клієнтів.

Один із ключових елементів цього підходу можна вважати конструювання позитивної ідентичності [14], тобто процес побудови сподіваної та наполегливої впевненості в собі більш очевидно пов'язаний із концепцією резілієнс (життестійкості). Соціальні працівники ґрунтують свою діяльність з огляду на підтверджені дослідженнями [27] ідеї, що, попри труднощі, які зазнали ці клієнти, вони все ще здатні вистояти і вірити, що зможуть подолати шанси та досягти бажаного рівня успіху.

Цей підхід інколи вражають методом практики соціальної роботи, проте єдиної моделі немає. Навпаки, різні моделі практики можуть бути віднесені до підходу, орієнтованого на сильні сторони, якщо вони ґрунтуються на фундаментальному припущенні, що відносини соціального працівника з клієнтом – це співпраця. Відтак існують різні види втручань на основі підходу, що базується на сильних

сторонах, наприклад, кейс-менеджмент на основі сильних сторін, терапія, зосереджена на рішенні (фокусується на тому, чого людина хоче досягти, а не на проблемі); наративні втручання (відокремлення людини, її характеру, історії життя від проблеми); підтримане працевлаштування тощо [1; 3; 28].

Підхід ефективний для роботи з дітьми/ підлітками та сім'ями в цілому. Також його вдало використовують для роботи з особами, що вживають психоактивні речовини, мають певні проблеми психічного здоров'я, зокрема, для учасників бойових дій і тих, хто пережив збройний конфлікт.

Цей підхід може бути ефективним для поліпшення зв'язків у громадах, бо він сприяє активності, мотивує до дій задля досягнення спільних цілей. У громадах застосовують: 1) модель розвитку активів громади (ABCD) [13]; модель сталого розвитку [11].

Ефективність підходу засвідчена численними дослідженнями. Так вивчення результатів інтервенцій для тих, хто має проблеми психічного здоров'я, показали, що підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, позитивно впливає як на самопочуття, так і на лікування симптомів [16].

Інші дослідження свідчать, що клієнти, які пройшли інтервенції, ґрунтовані на розвитку сильних сторін, були більш незалежними у своєму щоденному житті. Встановлено, що вони ведуть більш цілеспрямоване життя та володіють більш ефективними життєвими навичками взаємодій у громаді [15].

Досвід апробації підходу в Україні

В Україні наявне впровадження інтервенцій, побудованих на ідеях підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнта, розвиткові їхньої самоефективності. Так, досвід реалізації «Майстерні можливостей», інтервенції розвитку економічної спроможності жінок, які перебувають у складних життєвих ситуаціях, у цілому був позитивним, довів свою ефективність [2; 24].

Мета інтервенції полягала у покращенні якості життя, пов'язаної зі здоров'ям, у ВІЛ-позитивних жінок з дітьми від 0 до 6 років шляхом інтеграції медично та економічно спрямованих програм. Інтервенція також передбачала формування незалежності від послуг організації (це розумілось як сприяння самоефективності людини, вміння долати свої проблеми та складні життєві обставини, зменшення психологічної або фізичної залежності від організації; відсутність відчутної потреби у соціальному супроводі чи постійної підтримки соціальних працівників).

В основу інтервенції було покладено підхід сталого забезпечення засобів до існування (Sustainable Livelihoods Approach), розроблений у 1990-х у Великобританії і використовуваний організацією РАСТ, яка втілювала проект, у різних країнах світу [18]. У рамках цього підходу вирізняють п'ять типів активів (ресурсів), якими володіють окремі особи та домогосподарства: особисті (стан здоров'я, знання, навички тощо); соціальні (мережа підтримки та комунікації); фінансові (заробітки, прибутки від продажу продукції, кредити); природні (житло, земля, інша власність);

фізичні (інструменти, обладнання, доступ до комунальної інфраструктури). Різні типи активів взаємно посилюють один одного та впливають на здатність людини отримувати доступ до послуг, закладів, організацій, державних гарантій тощо, а це, у свою чергу, зумовлює посилення економічної самостійності. При розробленні інтервенції ми виходили з того, що піднесення економічного та соціального функціонування ВІЛ-позитивних жінок сприятиме мотивації турбуватися про власне здоров'я, проходити лікування, а також створюватиме належні умови для цього. Наша робота виходила з того, що клієнтки вже мають, а не того, що їм бракує, спиралась на кейс-менеджмент, орієнтований на сильні сторони клієнтів.

У межах впровадження проекту була розроблена інтервенція, яка передбачала такий пакет послуг:

1) послуги інтервенції «Школа пацієнта» (5 структурованих сесій і 3 місяці контролю прихильності до лікування АРТ); надалі соціальний працівник «Школи пацієнта» може брати участь у роботі команди, яка здійснює оцінку стану клієнтки та визначає план соціального супроводу;

2) зустрічі на початку інтервенції «Майстерня можливостей» із мультидисциплінарною командою для визначення рівня активів/ресурсів клієнтки та її проблем;

3) мінімум шість індивідуальних зустрічей із кейс-менеджером у рамках здійснення індивідуального соціального супроводу та можливість скерування на професійні курси, придбання потрібного для започаткування

власної справи обладнання тощо (можливість фінансової підтримки дій клієнтки із покращення свого економічного становища);

4) 12 щотижневих сесій групової роботи, побудованою за методикою «90 днів»;

5) завершальна зустріч із мультидисциплінарною командою.

Досвід апробації втручання засвідчив, що форма оцінки активів клієнтки, яка мала не тільки інформативний, а й спонукальний характер, оскільки містила запитання про те, яким чином клієнтка готова працювати над розвитком тих чи інших власних активів, а також передбачала участь клієнтки в оцінюванні рівня розвитку п'яти типів власних активів за шкалою від 1 до 10.

У межах інтервенції використовувались інструменти, типові для підходів, орієнтованих на сильні сторони клієнтів.

- *Картка досягнення цілей (КДЦ)*. У підході, орієнтованому на сильні сторони, обов'язково мати певний інструмент щоденного контролю виконання поставлених перед собою завдань. КДЦ вела для себе кожна клієнтка; під час групових занять кожна клієнтка мала сформулювати для себе три індивідуальні цілі – стосовно щастя, здоров'я та добробуту на три найближчі місяці, визначати щоденні кроки із їх досягнення; варто відзначити, що кейс-менеджер також брала участь у щотижневих групових заняттях, і це давало змогу бачити розвиток і проблеми

клієнтки, обговорювати завдання та ситуацію при індивідуальних зустрічах.

- *Призначення партнерки/напарниці* у групі. Перед партнеркою слід було звітуватись щовечора щодо виконання завдань.
- *Афірмації* (короткі фрази, що містять вербальну формулу, які при багаторазовому повторенні закріплюють необхідний образ «Я» або установку). Їх клієнтки формулювали для себе самостійно (наприклад, «Я з легкістю вирішую свої проблеми!», «Я люблю й сприймаю себе такою, якою я є!» тощо). За допомогою цих тверджень, а також медитативних вправ відбувалась реконструкція життєсмишлів та формування позитивного образу «Я», піднесення самооцінки.
- *Домашні завдання*, що формують відповідальність та підзвітність (ведення фінансового щоденника та використання підходу «Чотири конверти» для розподілу місячного сімейного бюджету; спостереження за собою в конфлікті; підготовка власного резюме тощо).

Переваги та обмеження підходу

Перевагою цього підходу вважають повагу до клієнта соціальної роботи, ставлення до нього як до рівного професіонала. А от у дефіцитному підході професіонал сприймається більше як «обізнана» сторона, а клієнт – як та, яка очікує поради, що зумовлює асиметрію відносин у

соціальній роботі.

З іншого боку, підхід має низку обмежень. Вони можуть стосуватися ставлення соціального працівника, адже ключовим завданням соціальних працівників є допомога клієнтові віднайти в собі внутрішні ресурси. Часом фахівцем може бути складно це зробити, особливо, якщо він чи вона працює з людьми, які здійснювали насильство, поводити себе деструктивно, мають залежність тощо. Критикують часом цей підхід і через те, що він нібито фокусується на так званому позитивному мисленні, що маскує реальні проблеми, водночас, не слід недооцінювати важливість катарсису через сум і плач, часом це потрібно клієнтам.

Існують також і інші теоретичні та практичні обмеження. Дослідники стверджують, що підхід, орієнтований на сильні сторони, є надто індивідуалістичним, мало зважає на соціально-колективістські дії [25]. А відтак до певної ігнорує структуралістську парадигму сучасної соціальної роботи.

Поширення у вітчизняному фаховому середовищі підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, видається проблематичним також з огляду на відсутність відповідних компетенцій у соціальних працівників, брак перевіреного, валідизованого інструментарію та технологій. Крім цього, у соціальних службах України, особливо у державних здебільшого дотримуються дефіцитного підходу, який інституціоналізовано державними стандартами надання послуг і посадовими обов'язками.

Висновки

Підхід, орієнтований на сильні сторони клієнтів, сформувався у закордонній практиці соціальної роботи у 1990-ті роки на протигагу дефіцитній моделі соціальної роботи. Його переваги полягають у структурованому короткочасному втручанні, орієнтованому не стільки на розв'язання завдань за клієнтів чи передання їм знань, як на розвиток потенціалу, формування у них нових життєсмишлів, нових поведінкових практик і сприятливого середовища, які слугують основою для подолання власної негативної економічної ситуації та формування позитивної самооцінки. Перехід від дефіцитної моделі до підходу, орієнтованого на сильні сторони клієнтів, потребує зміни фахової культури у вітчизняній соціальній роботі та належної підготовки соціальних працівників, здатних до формування партнерських відносин із клієнтами та застосування технік оцінки і розвитку ресурсів клієнтів.

Перелік літератури

1. Arnold, E.M., et al. (2007). Strengths-based case management: Implementation with high-risk youth, *Families in Society*, 88 (1), 86-94.
2. Barska, Y. et al. (2107). *Evaluation of the promising integrated intervention for people living with HIV*. Kyiv: USAID RESPOND Project.
3. Becker, D. R., Drake, R. E. (2003). *A working life for people with severe mental illness*. New York: Oxford.
4. Centre for child well-being (2011). Strengths-Based versus Deficit-Based Approaches. Retrieved from: www.mtroyal.ca/wellbeing.
5. Courtney, M. E., Piliavin, I., Grogan-Kaylor, A., Nesmith, A. (2001). Foster youth transitions to adulthood: A longitudinal view of youth

- leaving care. *Child Welfare*, 6, 685-717.
6. Dubois, J., Trani, J. (2009). Extending the capability paradigm to address the complexity of disability. *ALTER-European Journal of Disability Research*, 3(3), 192– 218.
 7. Engelbrecht, L. A. (2010). Strengths perspective on supervision of social workers: An alternative management paradigm within a social development context. *Social Work & Social Sciences Review*, 14(1), 47-58.
 8. Gray, M. Collet van Rooyen, C. (2002) The strengths perspective in social work: Lessons from practice. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 38,3, 193-201.
 9. Hillman, J., Ventura, M. (1992). *We've had a hundred years of psychotherapy – And the world's getting worse*. San Francisco, CA: Harper.
 10. Hollis, F. (1966). *Casework: A psychosocial therapy*. New York: Random House.
 11. Ife, J. W. (2013). *Community development in an uncertain world: Vision, analysis and practice*. Cambridge: Cambridge University Press
 12. IFSW and IASSW (2014). *Global Definition of Social Work*. Retrieved from: <https://www.ifsw.org/global-definition-of-social-work>.
 13. Kretzmann, J. P., McKnight, J. L. (1993). *Building communities from the inside out: A path toward finding and mobilizing a community's assets*. Evanston: Northwestern University.
 14. Levitt, J (2017). Developing a model of disability that focuses on the actions of disabled people. *Disability & Society*, 32(5), 735–747.
 15. Macias, C., Farley, O. W., Jackson, R., & Kinney, R. (1997). Case management in the context of capitation financing: An evaluation of the strengths model. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 24(6), 535-543.
 16. Macias, C., et al. (1994). The role of case management within a community support system. *Community Mental Health Journal*, 30(4), 323-339.

17. Midgley J. and Conley A., eds. (2010), *Social work and social development: theories and skills for developmental social work*. New York: Oxford University Press.
18. PACT (2009). *The PLHIV Entrepreneur Group Project Manual*. China: Yunnan.
19. Perlman, H. H. (1957). *Social Casework: A problem-solving process*. Chicago: The University of Chicago Press.
20. Pulla, V. (2017). Strengths-Based Approach in Social Work: A distinct ethical advantage. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 3(2), 97-114.
21. Rapp, C. A., Goscha, R. J. (2011). *The strengths model: A recovery-oriented approach to mental health services*. New York: Oxford University Press/
22. Saleebey, D. (2006). The strengths approach to practice. In D. Saleebey (Ed.), *The strengths perspective in social work practice* (4th ed., pp. 77-92). Boston, MA: Allyn & Bacon.
23. Sanders, J., Munford, R. (2009). *Working with Families: Strengths-based approaches*. Wellington: Dunmore Publishing.
24. Semigina, T., Tymoshenko, N. (2016). «I feel alive!» : Developing an empowering intervention for HIV-positive women in Ukraine. *Social Dialogue*, 14, 28–31.
25. Trani, J. et al. (2011). Disabilities through the capability approach lens: implications for public policies. *ALTER-European Journal of Disability Research*, 5(3), 143–157.
26. Turner F.J., ed. (2017). *Social Work Treatment: Interlocking Theoretical Approaches*. 6th ed. Oxford: Oxford University Press.
27. van Breda, A. D., Dickens, L. F. (2016). Young people transitioning from residential care in South Africa: Welfare contexts, resilience, research and practice. In P. Mendes & P. Snow (Eds.), *Young people transitioning from care: International research, policy and practice* (pp. 349-366). London: Palgrave.
28. Weick, A., Rapp, C, Sullivan, W.P., Kisthardt, W. (1989) A strengths perspective for social work practice. *Social Work*, 34, 6, 350-354.

Тетяна Семигіна, Дмитро Лиховид (2015)

КОЛЕКТИВНЕ НАСНАЖЕННЯ І САМООРГАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Вперше опубліковано:

[Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. Колективне наснаження і самоорганізація територіальної громади. Наукові записки НаУКМА. 2015. Т.175: Педагогічні, психологічні науки і соціальна робота. С.70-74.](#)

Постановка проблеми. В Україні поруйновано традиції взаємодопомоги, соціальної довіри і взаємоконтролю. Самоврядування у сучасних українських територіальних громадах мало спирається на ініціативу мешканців, використовує переважно державно-адміністративні важелі управління. За оцінкою Н. Ільченко [3], рівень організаційного розвитку територіальних громад та їх рівень соціального капіталу є низькими, рівень залучення населення до життя громади характеризується «відсутністю участі» та «видимістю участі». Загалом, не можна не погодитися з висновками автора стосовно недосконалого комунікаційного зв'язку між органами місцевого самоврядування та членами територіальної громади з питань інформування, консультування, залучення до прийняття рішень та контролю за їх виконанням. З огляду на це актуальними питаннями є активізація мешканців територіальної громади та їх самоорганізації. Однією зі

стратегій самоорганізації громади можна вважати наснаження, що й зумовлює науковий інтерес до вивчення цього феномену, його теоретичного обґрунтування та практичного застосування.

Аналіз останніх публікацій. Поняття «empowerment» походить від англійського слова «power» – влада і може бути перекладене як «наділяти владою». Це поняття належить до багатозначних і таких, що становить предмет наукових дискусій в соціальній роботі, соціології, психології та інших науках. В українській професійній літературі із соціальної роботи на позначення «empowerment» вживають поняття «наснаження» або «активізація», у соціології послуговуються поняттями – активізація, мобілізація або розширення прав та можливостей, у соціальній психології – активізація або калькою – імпаурмент (чи навіть емпаурмент).

У кожному разі концепція наснаження (імпаурменту, активізації розширення прав та можливостей) виразно пов'язана із поняттям влади як можливістю розподіляти ресурси та впливати на навколишній світ [12; 20; 22]. Йдеться про владу, яка набувається й розвивається. У процесі наснаження люди здобувають більший контроль на своїм життям самостійно або за допомогою інших.

Наснаження клієнтів слугує наріжним каменем сучасної соціальної роботи. Воно віддзеркалено у новому глобальному визначенні соціальної роботи, ухваленому влітку 2014 р. Міжнародною федерацією соціальних працівників та Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи, у «Глобальних пріоритетах соціальної роботи та

соціального розвитку» (2012 р.), а також у «Глобальних стандартах підготовки соціальних працівників» (2005 р.). Наснаження розглядається як іманентна складова діяльності соціальних працівників та тих, хто долучається до соціального розвитку.

В українській літературі (О. Безпалько, А. Довбах, Н. Кривоконь, Т. Сила) переважно обговорюють різні аспекти активізації клієнтів у процесі індивідуальної чи групової соціальної роботи. Проте питання застосування стратегії наснаження для роботи в громаді, зокрема, у територіальному колективі не знайшло належного місця у вітчизняних наукових працях із соціальної роботи, соціології чи психології.

Мета та методи дослідження. Ця стаття має на меті розглянути теоретичні обґрунтування концепції колективного наснаження та визначити, яким чином вона може бути застосована до роботи із територіальною громадою із розвитку процесів самоорганізації у громаді.

Дослідження ґрунтується на критичному аналізі відповідної літератури та результатів досліджень, проведених в Україні, а також інтерв'ю із фахівцями з розвитку громад (n = 12), проведених авторами статті в січні-травні 2015 р.

Виклад основних результатів дослідження. Аналіз зарубіжної літератури засвідчує, що теоретичине обґрунтування концепції наснаження розпочалось у 1970-х роках. Одна з перших авторок, яка її описувала, – Б. Соломон

(1976) уважала розширення прав і можливостей методом соціальної роботи з пригнобленими афроамериканцями [21].

Прихильники гуманістичної соціології і конструктивістської парадигми П. Бергер та Р. Неухаус (1977) розглядали наснаження як спосіб поліпшення соціальних послуг за допомогою посередницьких соціальних інститутів [10].

Найбільший внесок у розвиток теоретичного обґрунтування наснаження зробив американський дослідник психології громад Дж. Раппапорт (1981). На думку цього вченого, наснаження виходить за межі соціальної роботи та є політичною концепцією, усадженою в ідеях рівності та соціальної справедливості у розв'язанні суспільних проблем [17]. Фактично він представив цю концепцію як певний світогляд, з огляду на який формується соціальна політика та застосовується підхід до розв'язання соціальних проблем, що впливають з безсилля, відсутності влади у людини.

Л. Степлес зауважує, що наснаження стосується як процесу, так і результатів, коли люди отримують певний ступінь впливу на світ, що їх оточує [22]. У той час як Ш. Рамон вважає наснаження професійною цінністю, тобто базовим принципом діяльності соціальної роботи, який слід застосовувати до всіх клієнтів соціальної роботи – індивідів, груп, сімей, громад [16]. Деякі автори відносять наснаження до інноваційних методів соціальної роботи та діяльності із розвитку громад [13]. Інші – як стратегію економічного розвитку територіальної громади [24] чи як складову програм із профілактики захворювань на рівні громади [14].

Українська дослідниця Л. Найдьонова [4] звертається до концепції імпауерменту, розглядаючи соціально-психологічні особливості розвитку сім'ї у контексті територіальної громади. Наснаження (імпауермент) авторка вважає ресурсом ціннісних вчинків людини: почувуючись уповноваженим громади, людина отримує додаткову внутрішню силу впевненості, додатковий психологічний ресурс, наснажується у своїх діях владою громади (спільноти), з якою ідентифікується. Інший український науковець – Т. Сила [6] доходить висновку, що категорія «наснаження» може розглядатися: як концептуальна теоретична парадигма, що має інтегрований етико-філософський, політологічний, соціально-психологічний зміст; як цінність, принцип та імператив діяльності.

Отже, наснаження або активізація розглядається вченими і як певний професійний світогляд чи професійна цінність, і як метод роботи, і як результат діяльності. У цій статті наснаження розуміється як стратегія професійного втручання у ситуацію, що має на меті розширення повноважень клієнтів (індивідів, груп, громад) у розв'язанні власних проблем. У науковій літературі виділяють кілька різновидів наснаження. Насамперед ідеться про індивідуальне (інколи його ще називають психологічним) та колективне наснаження (інша назва – наснаження громади).

Індивідуальне наснаження зосереджене на особистісних чинниках життя людини. Воно передбачає підвищення впевненості і компетентності самооцінки клієнтів у відстоюванні власних прав. Відтак розвиток

індивідуального наснаження виразно пов'язують із піднесенням самоефективності, вмінням самостійно долати свої проблеми, здійснювати позитивні зміни у своїй поведінці [15]. Самоефективність при цьому розуміється як віра індивіда у свою здатність змінити певну поведінку та позбутися чинників, що призводили до такої поведінки. Власне, ця концепція перебуває в основі навчання, орієнтованого на розвиток, соціального наuczіння. Індивідуальне наснаження передбачає мотиваційну роботу, спрямовану на заохочення змін, а також надання більших повноважень і завдань у процесі роботи.

Колективне наснаження, на думку дослідниці Е. Садан [20], полягає у колективних процесах, спрямованих на зміни в громаді. Йдеться про отримання контролю (повноважень) над ресурсами громади через різні форми суспільного впливу. Додамо, що в соціальній роботі під ресурсами розуміють можливості, засоби, джерела, які мають бути залучені для досягнення позитивних змін чи стабілізації скрутної ситуації клієнта (індивіда, групи, громади).

Також колективне наснаження допомагає групі в територіальній громаді усвідомити (ідентифікувати) себе як групу, власні інтереси та шляхи до їх задоволення. При цьому члени громади повинні самі визначати свої потреби, виявляти шляхи розв'язання проблем громади, встановлювати цілі діяльності і мобілізувати місцеві ресурси для досягнення цих цілей.

Ключовим моментом у колективному наснаженні є допомога людям в усвідомленні того, що завдяки спільним

діям вони розв'яжуть не тільки чийсь, а й власні проблеми. Для цього соціальні служби, соціальні працівники повинні залучати людей до прийняття колективних рішень, розвивати в них нові навички; прищеплювати їм упевненість у здатності громади знайти потрібні ресурси і змінити життя на краще.

Найбільш ефективне використання колективного наснаження, за твердженням Дж. Рабіна [18], під час міжгрупових конфліктах, пов'язаних з діями місцевої влади, які порушують права мешканців громади. Наснаження пов'язує особисте і політичне, підвищує рівень соціального капіталу в групі – внутрішньогрупову довіру, а також мобілізує групу для розв'язання конфлікту без консенсусу, тобто шляхом задоволення інтересів однієї групи без врахування інтересів іншої групи. В цьому випадку відбувається мобілізація мешканців громади задля відстоювання своїх прав, можуть виникати нові групи, форми взаємодії та зростає соціальний капітал усередині таких груп.

Колективне наснаження спирається на низку теоретичних концепцій. Зокрема, колективне наснаження виступає складовою соціально-радикальної моделі соціальної роботи, описаної С. Алінським [8], Д. Расселс-Ерліхом та Ф. Ріверою [19]. Ця модель, маючи в своїй основі марксизм і радикальний фемінізм, заперечує психологічні пояснення проблем клієнтів і закликає до розгляду балансу влади, використання структурних засобів розв'язання проблем, колективних дій. Діяльність соціальних працівників

розглядається в цьому контексті як чинник, що сприяє здійсненню спільних колективних дій, спрямованих на розвиток самосвідомості клієнта, позитивні зміни в суспільстві.

Колективне наснаження також пов'язують з ідеями бразильського активіста і філософа П. Фрейре (1968) [7]. Цей автор описав дилему, яку переживають пригноблені люди. Вони розглядають себе як «нижчу» категорію, а тих, хто їх пригнічує — як «вищу». Унаслідок цього вони з якогось часу починають сприймати тих, хто над ними, як своїх, тобто гнобителів стає моделлю гуманності, зразком для наслідування. Страх свободи з її відповідальністю спонукає пригнобленого до пошуку протекції гнобителя. Така двоїстість, за твердженням П. Фрейре, є стабільним станом у дискримінаційному суспільстві. І доки цей «внутрішній гнобителів» залишатиметься нерозпізнаним, пригноблена людина не зможе розвивати ні свою свідомість, ні свою *самість* (цілісну сутність своєї особистості). З огляду на цю ідею протидії пригнобленню, зміни соціальних практик у територіальних громадах ефективними формами роботи в громаді можуть бути навчальні групи, гуртки, клуби, товариства, діяльність яких сприяє підвищенню свідомості індивіда, утвердженню на новому якісному рівні його особистісної і соціальної свободи.

Колективне наснаження також розглядають у контексті феномену «залучення громадськості», який, зокрема, вивчав Ш. Арнштейн, котрий запропонував своєрідну «піраміду участі» – ієрархічний перелік можливих форм непротестної,

демократичної участі членів громади у розв'язанні місцевих проблем через різноманітні механізми всіх стадій управління: планування, організації, реалізації та контролю [9]. У цьому сенсі колективне наснаження належить до складових громадянського суспільства і демократичного урядування, в основі якого перебуває виразна горизонтальна площина суспільно-політичних відносин.

Колективне наснаження перебуває у фокусі уваги тих соціологів, які вивчають соціальні практики та владу у громадах, часто у межах конфліктологічної парадигми [11] або антропологічного підходу [23]. Останні наполягають на тому, що колективне наснаження сприяє розвитку в спільній діяльності почуття належності до громади, яке зміцнює відчуття безпеки й актуалізує взаємні зобов'язання.

У тій літературі, які визнає колективне наснаження як певний динамічний процес, що відбувається у територіальній громаді, виокремлюють певні стадії.

Так, Е. Садан [20], одна з ізраїльських дослідниць наснаження у територіальній громаді, вважає, що можливо виділити сім етапів: 1) відкриття (люди дізнаються про те, що вони не самотні у своїх проблемах та потребах); 2) налагодження партнерства між людьми; 3) самовизначення (стадія ідентифікації спільної проблеми); 4) самопредставництва (члени громади усвідомлюють, що вони можуть представляти свої проблеми самотійно, без посередників чи професіоналів); 5) опору чинній політиці (активісти вже навчилися, як можна протистояти чинній політиці і як слід боротися за зміни); 6) представлення

альтернативи; 7) оцінки ситуації (визначення результатів та меж можливостей впливу громади на ситуацію). Проте для колективного наснаження важливими є ще й такі складові, як формування ініціативної групи в громаді, зростання її компетентності, та й власне безпосередньо діяльнісний етап (етап певної соціальної дії) із впровадження змін у громаді.

Р. Лабонте [12], науковець з Канади, пропонує інший погляд на процес наснаження громади, який вона розуміє як певний континуум між індивідуальними та колективними діями: 1) дії індивідів із захисту своїх прав та зміни становища; 2) формування груп взаємодопомоги; 3) формування організацій у громаді; 4) формування партнерств, коаліцій; 5) соціальні та політичні колективні дії. Схожих поглядів дотримується Р. Уїлсон [24], котрий наголошує на тому, що індивідуальний розвиток та наснаження слугують передумовою соціальних змін і колективних дій у громаді.

Ідеї Р. Лабонте та Р. Уїлсон підтверджуються результатами опитування, проведеного авторами цієї статті. Для самоорганізації громади важливі й індивідуальні форми наснаження, і робота ініціативних груп та груп самодопомоги, і організації громади, і спільні дії. Наразі рівень самоорганізації громад не надто високо оцінювався респондентами, які вказували на потребу здобуття членами громади нових прав та повноважень.

Як свідчать дослідження [1; 2; 5], жодну із визначених чинним українським законодавством форм самоорганізації не можна назвати ідеальною з погляду ефективного

залучення громад до місцевого розвитку, бо вони не забезпечують громаду повноцінним інструментарієм для її активної участі в розподілі місцевих ресурсів.

Фактично йдеться про те, що члени територіальних громад в Україні не мають належної змоги (влади) управляти ресурсами своєї території і невмотивовані це робити. Це підтверджується й результатами проведених авторами статті інтерв'ю із фахівцями з розвитку громад. Аналіз цих інтерв'ю засвідчує потребу не лише законодавчих змін з метою розвитку місцевого самоврядування, а й системної роботи із колективного наснаження членів територіальних громад, розвитку активності громад у захисті своїх прав і розв'язанні проблем громади, стимулювання непротестних колективних дій у громаді, залучення внутрішніх ресурсів громади.

На основі проведених інтерв'ю та з огляду на закордонний досвід до методів колективного наснаження, що можуть бути застосовані для українських громад, можемо віднести: інформування (зокрема, про позитивний досвід інших громад, які самоорганізувались для розв'язання своїх проблем); підтримка ініціативних груп та альтернатив, запропонованих громадою; використання ідей соціального планування, яке переважає активну участь членів громади у визначенні пріоритетів розвитку громади та шляхів діяльності із досягнення цих пріоритетів; навчальні та просвітницькі заходи, тренування – як колективне, так і індивідуальне тощо. Впровадження тих чи інших програм та проєктів громади, орієнтованих на залучення до них

місцевих мешканців, також може сприяти мобілізації громади, її наснаженню на подальші колективні дії.

Застосування цих методів обмежується не тільки законодавчими та фінансовими рамками, а й тим, що в Україні не приділяється належної уваги професійній підготовці фахівців з розвитку громади, які знають методи мобілізації громади на конструктивні спільні дії, мають знання ресурси громади, осіб чи структури, які ними володіють, та як цими ресурсами можливо управляти. Важливим для таких фахівців слід вважати й розуміння співвідношення між індивідуальним та колективним наснаженням.

Висновки. Науковці (соціологи, психологи, політологи, соціальні працівники тощо) характеризують колективне наснаження з огляду на особливості наукових підходів, у рамках яких вони досліджують цей складний феномен. У цілому воно розуміється як теорія та суспільна практика, що має на меті розширення повноважень клієнтів (індивідів, груп, громад) у розв'язанні власних проблем. Колективне наснаження має в своїй основі такі колективні дії та колективні процеси у територіальних громадах, що спрямовані на участь у плануванні та перерозподілі ресурсів. Це призводить до виникнення і диференціації соціальних відносин у певній громаді для практичного забезпечення спільних інтересів, тобто того, що можна визначити як самоорганізацію населення.

Колективне та індивідуальне наснаження взаємопов'язані, і останнє деякі автори вважають

передумовою першого. Обидва з них відносять до соціально-радикальної парадигми соціальної роботи.

В Україні, де зруйновано традиції колективних дій у громаді та низький рівень соціального капіталу, потрібні як спеціальні заходи для стимулювання самоорганізації громад, так і підготовка фахівців, здатних до втілення сучасних підходів активізації громади у розв'язанні своїх проблем. Зміст такої підготовки може становити предмет для подальших досліджень у цій сфері.

Список літератури та джерел інформації

1. Бондаренко В. Д. Інститут самоорганізації населення як елемент місцевого самоврядування. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 2(8). С. 351-355.
2. Борода М., Татаревський О., Шевляков І. *Місцевий розвиток, орієнтований на громаду: умови та перешкоди*. Київ: Міжнар. центр перспект. досліджень, 2011. 57 с.
3. Ільченко Н. В. *Комплексна система забезпечення та підтримки розвитку територіальних громад в Україні*: Дис. ... канд. наук з держ. упр., спец.: 25.00.04 – місцеве самоврядування. Київ, 2011. 258 с.
4. Найдьонова Л. Розвиток сім'ї в контексті територіальної спільноти: ресурси та обмеження культурно-контекстуального підходу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2005. Вип. 11(14). С. 3–18.
5. Паніотто В. *Місцевий розвиток за участі громад: Результати соціологічного дослідження «Оцінка впливу підходу до місцевого розвитку за участі громад, реалізованого в Україні у проектах ПРООН, що фінансувалися Європейським Союзом та іншими донорами»* / Паніотто В. та ін. Київ.: КМІС, 2011. 108 с.

6. Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст категорії наснаження. *Вісник Чернігівського національного педагогічного ун-ту ім. Т.Г.Шевченка*. Вип. 82: Психологічні науки. 2010. С. 194–197.
7. Фрейре П. *Педагогіка пригноблених*. Київ : Юніверс, 2003. 166 с.
8. Alinsky S. *Rules for Radicals : a Pragmatic Primer for Realistic Radicals*. New York : Random House, 1971. 224 p
9. Arnstein S. R. A ladder of citizen participation. *Journal of the Royal Town Planning Institute*. 1971. April. P. 176–182.
10. Berger P. L., Neuhaus R. J. *To Empower People, the Role of Mediating Structures in Public Policy*. Washington, DC: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1977. 45 p.
11. Brake R., Deller U. *Community development: a European challenge*. Farmington Hills, MI: Ridgebrook, 2008. 320 p.
12. Labonte R. Health promotion and empowerment: Reflections on professional practice. *Health Education Quarterly*. 1994. Vol. 21(2). P. 253-268.
13. Laverack G. An identification and interpretation of the organizational aspects of community empowerment. *Community Development Journal*. 2001. Vol. 36(2). P. 40-52.
14. Lomas J. Social capital and health: implications for public health and epidemiology. *Social Science and Medicine*. 1998. Vol. 47. P. 1181-1188.
15. Ozer E. M., Bandura A. Mechanisms Governing Empowerment Effects: A Self-efficacy Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990. Vol. 58 (3). P. 472–486.
16. Ramon Sh., Maglajlic R. A. Social Work, Political Conflict and Displacement. *The SAGE Handbook of International Social Work*. London, SAGE, 2012. P. 311–324.
17. Rappaport J. In Praise of Paradox: A Social Policy of Empowerment Over Prevention. *American Journal of Community Psychology*. 1981. Vol. 9 (1). P. 1–25.

18. Rubin H. J., Rubin I. S. *Community organizing and development*. 2d ed. New York : Maxwell Macmillan, 1992. 497 p.
19. Russel-Erlich J. L., Rivera F. G. Community Empowerment as a Non-problem. *Journal of Sociology & Social Welfare*. 1986. Sept. P. 491-506.
20. Sadan E. *Empowerment and Community Planning: Theory and practice*. Tel Aviv: HakibbutzHameuchad Publishers, 1997. 188 p.
21. Solomon B. B. *Black Empowerment: Social Work in Oppressed Communities*. New York: Columbia University Press, 1976. 438 p.
22. Staples L. H. Powerful Ideas About Empowerment. *Administration in Social Work*. 1990. Vol. 14(2). P. 29–42.
23. Völker B., Flap H., Lindenberg S. When Are Neighbourhoods Communities? Community in Dutch Neighbourhoods. *European Sociological Review*. 2007. Vol. 23(1). P. 99-114.
24. Wilson P. Empowerment: Community economic development from the inside out. *Urban Studies*. 1996. Vol. 33(4-5). P. 617-630.

Ольга Столярик, Тетяна Семигіна (2020)

НАСНАЖЕННЯ У ІНТЕРВЕНЦІЯХ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ З АУТИЗМОМ

Вперше опубліковано:

Столярик О.Ю., Семигіна Т.В. Наснаження у інтервенціях соціальної роботи із сім'ями, які виховують дитину з аутизмом. Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матер. II Міжнар. наук. конф. (26-27 червня 2020 р., м. Дніпро) / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. С. 43-45.

Вступ. Гуманізація суспільства дала поштовх осучасненню теорії та практики соціальної роботи, впровадженню нових підходів, що дозволяють ефективно працювати з клієнтами, які за тією чи іншою ознакою є вразливими, як-от сім'ї, які виховують дітей з ментальними порушеннями, зокрема з розладами аутичного спектру (РАС). Однією з важливих концепцій сучасної соціальної роботи, якою послуговуються при роботі із родинами, де виховують дитину з РАС, вважають наснаження (англ. «empowerment»), тобто процес розширення прав та можливостей клієнтів (у нашому випадку сім'ї та кожного окремого її члена), на основі активізації їхніх індивідуальних, сімейних ресурсів задля здатності робити вчинки, що допоможуть досягти бажаних результатів.

Основні результати. Деякі групи в суспільстві, як-от сім'ї з дітьми з РАС, справді потерпають від браку

можливостей, або їхні можливості настільки вузькі, що вселяють в них думку, що їхній вибір та доступ до соціальних ресурсів є обмеженим, тому потребують соціальної підтримки [2]. Наснаження ж в свою чергу виступає тут як багатовимірний конструкт: як загальний принцип соціальної роботи (принцип активізації клієнтів), як професійна цінність, якою послуговуються соціальні працівники, як інтервенції соціальної роботи із сім'ями на мезо-, макро-, і мікрорівнях і як метод діяльності. Основними індикаторами наснаження є влада над собою (англ. self-control) та самоповага, доступ до ресурсів (альтернатива/можливість вибору), солідарність з іншими (розширення прав та можливостей клієнта не порушує права/можливості інших індивідів) [1]. Соціальна робота з активізації ресурсів сімей, які виховують дітей з РАС, має два вектора впливу: внутрішній (мотивація клієнтів до змін, їхня віра в можливість змін) та зовнішній (діяльність з стабілізації негативного впливу культурного контексту і соціального тла, в якому функціонує сім'я та створення сприятливого соціального середовища). Деякі науковці говорять про те, що, з одного боку, наснаження зосереджене на самоактуалізації клієнтів, активізації їхнього ресурсного потенціалу, а з іншого боку, будується на структурному задля метою забезпечення соціальної підтримки сімей, які виховують дітей з РАС, у доступі до ресурсів [4].

Інтервенції соціальної роботи із сім'ями, які виховують дітей з РАС, включають у себе особистісний (сімейний) блок: психологічне наснаження (підвищення самоповаги, самоконтролю, самоефективності та активізація життєвої позиції, готовність до дій, прийняття рішень, що приведуть

до бажаних результатів) та соціальний блок (розширення прав та можливостей сімей, за рахунок покращення матеріального добробуту, підвищення якості життя сім'ї, її резілієнсу та забезпечення доступу до послуг у громаді, можливості вибору).

Соціальна робота, основана на концепції наснаження, на мезо- та макрорівнях роботи із сім'ями, які виховують дітей з РАС, зосереджена на структурних та політичних змінах, які сприятимуть розширенню можливостей сімей та їхнього доступу до еко-соціальних ресурсів та на розвитку «інклюзивно» дружніх громад, які будуть залучені в процес адаптації таких родин в суспільстві (програми «приятелювання», практики «дружнього сусідства», робота з громадою. Такі інтервенції – це спільні соціальні дії не лише за права сімей, які виховують дітей з РАС, а й трансформація соціального та культурного контексту, в якому функціонує сім'я. Процес розширення прав та можливостей відображає здатність сімей з аутизмом отримувати доступ до соціальних ресурсів і можливість вибору в ширшому соціальному та політичному контексті [2].

Інтервенції соціальної роботи на мікрорівні базуються на наступному: 1) інформування/навчання (надання інформаційної підтримки щодо наявних та альтернативних ресурсів, доступу до послуг, прав та можливостей сім'ї та навчання нових соціальних ролей, формуванні якісно нових компетентостей, які сприятимуть досягненню бажаних результатів); 2) активізація життєвої позиції (визначення життєвих цілей, оцінка реальної ситуації, розвиток навичок планування, прогнозування, фінансової грамотності, батьківської ефективності, мотиваційні інтерв'ю);

3) соціальна підтримка (використання соціально-психологічних методів арт-терапії, майнд-фулнес практики, сімейна терапія, консультування, зосереджене на завданні, трансформаційні методи, що сприятимуть позитивній ідентифікації сім'ї) [5; 6]; 4) інструментальна підтримка (підтримане проживання, працевлаштування з підтримкою, послуги соціального супроводу, послуги асистування, догляд вдома тощо).

Ефективність правильно організованої соціальної роботи з наснаження можна визначити за сформованою здатністю сім'ї, що виховує дитину з РАС, протистояти впливу несприятливого соціального, культурного контексту, дисбалансу владу, соціальній несправедливості та соціальній ексклюзії та виходом з рамок соціальної групи, яка є вразливою чи стигматизованою.

Висновки. Концепція наснаження посідає важливе місце як в теорії, так і практичній діяльності соціальних працівників. Наснаження, з одного боку, слугує способом збільшення ресурсів та активів сімей, які виховують дітей з РАС, забезпечення розширення їхніх прав та можливостей, шляхом активізації їхньої життєвої позиції з покращення якості їхнього життя, а, з іншого боку, виступає як метод трансформації суспільної думки та основа інтервенцій, які дають змогу цій групі клієнтів протистояти негативних впливам соціального середовища, структурним та політичним змінам, сприяють включенню сім'ї у суспільні процеси.

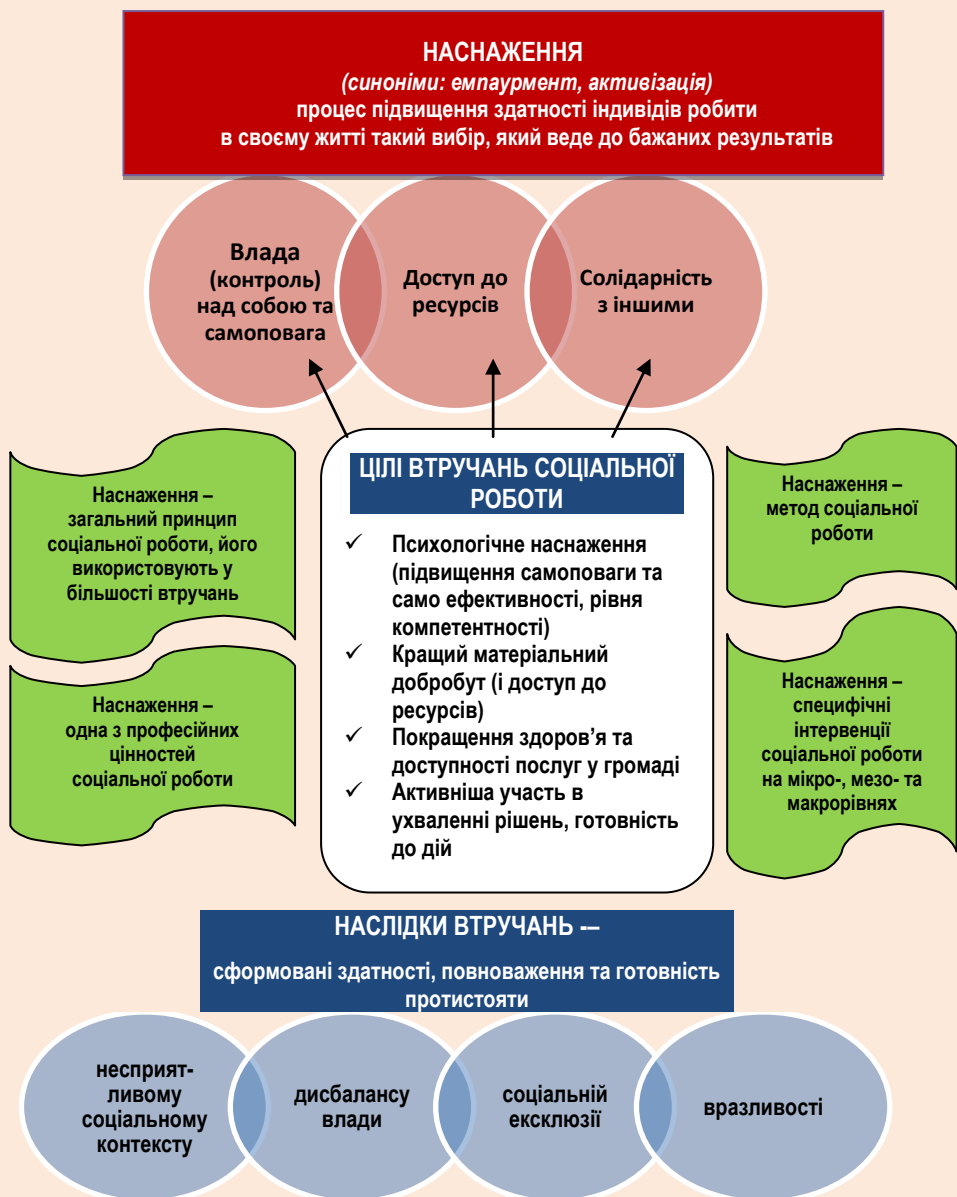

Рис.1. Концепція емпauerменту в теорії та практиці соціальної роботи

Перелік використаної літератури

1. Семігіна Т.В. *Сучасна соціальна робота*. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. С. 55.
2. Albuquerque C. P., Santos C. C., Almeida H. Assessing 'empowerment' as social development: goal and process. *European Journal of Social Work*. 2017. Vol. 20(1). P. 88-100.
3. Barringer A., Hunter B. A., Salina D. D., Jason L. A. Empowerment and social support: Implications for practice and programming among minority women with substance abuse and criminal justice histories. *The journal of behavioral health services & research*. 2017. Vol. 44(1). P. 75-88.
4. Cui J., Mao L., Rose G., Newman C. E. Understanding Client Empowerment: An Online Survey of Social Workers Serving People with Mental Health Issues. *The British Journal of Social Work*. 2019. Vol. 49(2). P. 335-350.
5. Pearson J. N. *Fostering Advocacy, Communication, Empowerment, and Support (FACES) for African American families of children with autism: a pilot study* (Doctoral dissertation). USA: University of Illinois at Urbana-Champaign, 2017. URL: <https://www.ideals.illinois.edu/handle/2142/97326>
6. Stoliaryk O., Semigina T. Helping families caring for children with autism: what could social workers do?. *Pedagogical concept and its features, social work and linguology*. Dallas: Primedia eLaunch LLS, 2020. URL: <https://bit.ly/2M8DhAj>

Ольга Столярик, Тетяна Семигіна (2020)

АДАПТИВНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ СІМЕЙ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДИТИНУ З АУТИЗМОМ

Вперше опубліковано:

[Столярик О.Ю., Семигіна Т.В. Адаптивна соціалізація сімей, які виховують дітей з аутизмом. *Tendenze attuali della moderna ricerca scientific.* Stuttgart, Deutschland: Europäische Wissenschaftsplattform, 2020. P. 140-142.](#)

Проблема соціалізації посідає відчутне місце у соціальній роботі, оскільки визначає рівень самопочуття особистості та соціальної групи у структурі суспільних відносин. Особливо гостро постає питання соціалізації груп, які за певної ознакою належать до вразливих, як-от сім'ї, де виховують дитину з порушенням розвитку, зокрема з аутизмом. Такі сім'ї стикаються з багатьма труднощами, які вимагають від них мобільності у напрацюванні копінг-стратегій адаптації до умов мінливого середовища. Саме тому соціальна робота виокремлює суттєву роль адаптивної соціалізації – як концептуального підходу пристосування групи до умов життєдіяльності в суспільстві та як механізму соціального включення сімей, які виховують дітей з порушеннями ментального розвитку, у систему суспільних відносин.

Зауважимо, що в науковій літературі наголошують, що процес соціалізації здійснюється шляхом змін адаптацій до нових соціальних ситуацій та набуття внаслідок цього нового соціального досвіду, який в свою чергу підвищує рівень

соціалізації. Д. Лукашенко визначає, що відображення навколишнього середовища у свідомості особистості відбувається за рахунок формування адаптивних стратегій пристосування до нього, і, водночас, копінг-стратегії або ж адаптивні моделі формуються під впливом соціального середовища, що свідчить про синергію цих процесів [2].

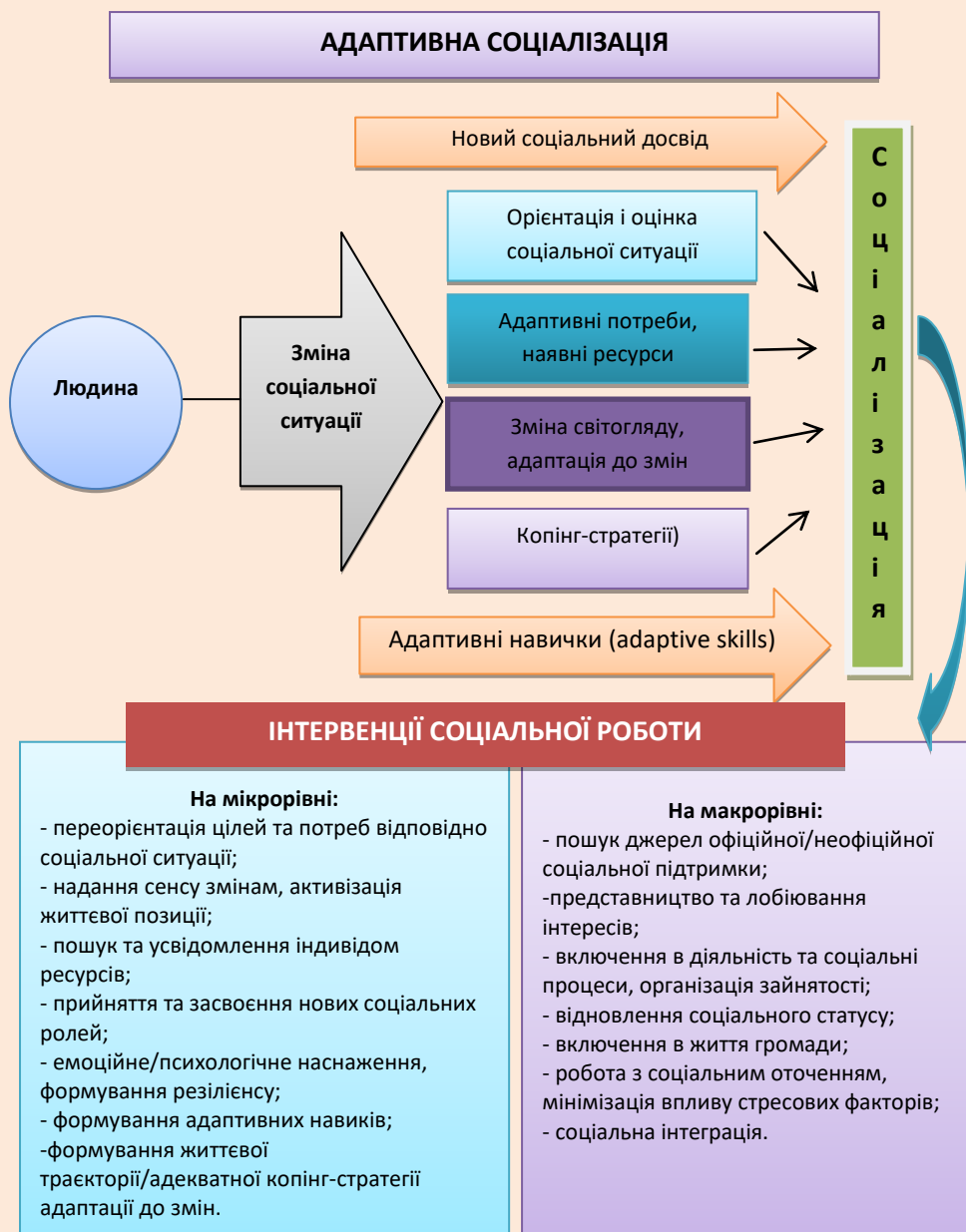
Соціальна робота зосереджена на соціальних змінах, що відбулись та визначає адаптивну соціалізацію – як процес пристосування сім'ї, що виховує дитину з аутизмом, до нових умов соціальної дійсності, шляхом переоцінки цінностей та соціального досвіду (розуміння неминучості змін та їх необхідності, надання сенсу труднощам, оцінювання реальної ситуації, розуміння причинно-наслідкових зв'язків), вироблення адаптивних навичок («adaptive skills» - серед яких мобільність, асертивність, гнучкість, консолідація зусиль, активна життєва позиція), напрацювання якісно нових копінг-стратегії долаання труднощів та програми адаптивної діяльності (дороговказ цілей та способів їх досягнення), що сприятимуть задоволенню потреб сім'ї. В центрі уваги інтервенції соціальної роботи – конфлікт між адаптивними потребами соціальної групи та ресурсами, якими вона володіє.

Цей процес – безперервний, адже кожна нова соціальна ситуація вимагає напрацювання нових адаптивних механізмів, у процесі яких нагромаджується соціальний досвід, відбувається зміна особистісної свідомості [1].. Водночас несформовані механізми дезадаптації або неадекватні копінг-стратегії є предикатами соціальної ексклюзії, зниження рівня сімейного благополуччя,

погіршенням якості життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом [3; 4].

Практика соціальної підтримки зосереджена на втручаннях на мікрорівні: переорієнтації оцінки соціальних змін, що відбулися, активізації ресурсів, необхідних для адаптації до ситуації, напрацювання необхідних життєвих адаптивних навиків та формування продуктивних копінг-стратегій як окремих членів так і сім'ї в цілому та макрорівні: пошук джерел офіційної/неофіційної соціальної підтримки, лобювання інтересів сім'ї, робота з соціальним оточенням, мінімізація впливу стресових факторів як шляхи соціальної інтеграції сім'ї (рис. 1).

Отже, адаптивна соціалізація – це безперервний процес життєдіяльності сімей, що виховують дітей з аутизмом, який, за своєю природою є складовою процесу суспільного включення. Складні соціальні ситуації, з якими стикається на своїй життєвій траєкторії сім'я, яка виховує дитину з аутизмом вимагає трансформації існуючих або ж створення якісно нових адаптивних стратегій пристосування до існуючих умов. Лише в такому випадку, сім'я буде включеної в систему соціальних взаємовідносин та відбуватиметься процес соціалізації усіх її членів. Особливу увагу варто зосередити на балансі адаптивних потреб сім'ї та її можливостей та ресурсів. Роль соціальної роботи, в контексті адаптивної соціалізації зосереджена на соціальній підтримці сімей, які виховують дітей з аутизмом на мікро (індивідуальному та сімейному) та макрорівні (суспільному), яка зосереджена на збереженні резілієнсу сімей, шляхом наснаження кожного окремого її члена та сімейній інтеграції в суспільні процеси.

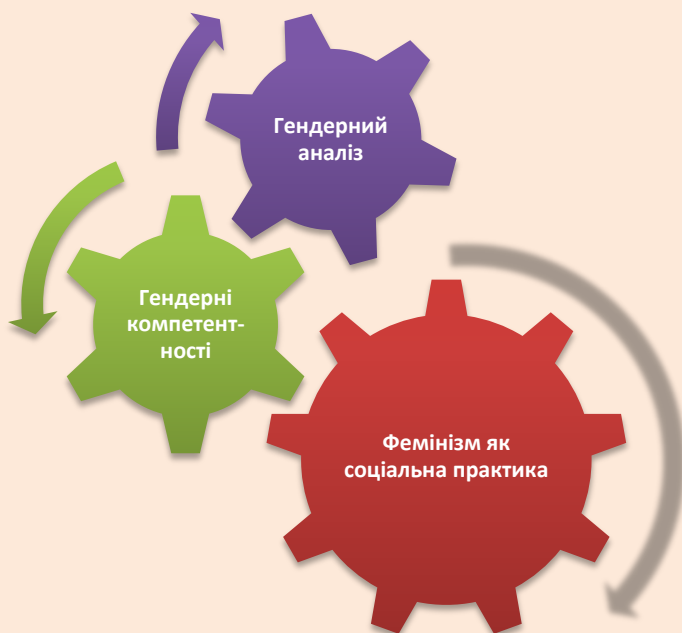

Список використаних джерел

1. Лукашевич, М. П., & Лукашевич, О. М. (2016). Ресоціалізація як інструмент відтворення соціального капіталу: методологічний дискурс. *Ринок праці та зайнятість населення*, (1), 46-50.
2. Лукашенко, Д. В. (2013). Адаптивные модели личности и социальная среда. *Человеческий капитал*, (9), 128-133.
3. Estes, A., Swain, D. M., & MacDuffie, K. E. (2019). The effects of early autism intervention on parents and family adaptive functioning. *Pediatric medicine* (Hong Kong, China), 2.
4. Yu, Y., McGrew, J. H., Rand, K. L., & Mosher, C. E. (2018). Using a model of family adaptation to examine outcomes of caregivers of individuals with autism spectrum disorder transitioning into adulthood. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 54, 37-50.

Частина 3

Феміністична соціальна робота

Алла Ярошенко, Тетяна Семигіна (2019)
**ФЕМІНІСТИЧНА СОЦІАЛЬНА РОБОТА
ЯК ПРОФЕСІЙНЕ ІНВЕСТУВАННЯ
В ЖІНОЧУ СОЛІДАРНІСТЬ**

Вперше опубліковано:

[Ярошенко А., Семигіна Т. Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2019. № 1. С. 13-29.](#)

Вступ

Соціальна робота – динамічний фах, що має постійно оновлюваний репертуар концептуалізацій та технік. Зумовлено це як внутрішнім розвитком професії, у якій зараз вважають стандартом ретельне вивчення дієвості втручань та поширення тих із них, які виявилися здатними ефективніше розв’язувати професійні завдання, так і суспільно-політичними змінами, що формують нові очікування від соціальної роботи як суспільного інституту. Динамічності цього роду діяльності сприяє і розвій гуманітарного знання, яке закладає світоглядні підвалини фаху. Такий складний характер сучасної соціальної роботи сповна віддзеркалений у її новому глобальному визначенні (2014) [1] та в нових етичних принципах соціальної роботи (2018) [2], які поцінують досягнення соціальної справедливості в суспільстві в цілому й емпauerмент (наснаження) конкретних клієнтів.

З-поміж тих напрямів соціальної роботи, які вже достатньо утвердилися в багатьох країнах світу, але ще не надто активно практикуються в Україні, відзначимо феміністичну соціальну роботу (англ. *feminist social work*). Ця сучасна концепція соціальної роботи почала набирати обертів у країнах Західної Європи, США й Канаді починаючи з 1970-х років. Її підхід базується на твердженні, що нерівний гендерний розподіл прав і можливостей зумовлює соціальні й особисті проблеми, з якими стикаються жінки і дівчата, включно з різними формами гноблення й утисків. Феміністична соціальна робота керується новим розумінням соціальної нерівності, соціальних норм та соціальних наслідків глобалізації [3-6], і являє собою, за твердженням С. Кемп, Р. Брандвейн (2010), «багатовимірний, динамічний, складний організм» [7, с. 341].

Наразі в Україні, попри наявність численних гендерних проблем (зокрема, епідемія ВІЛ серед жінок, високий рівень домашнього насильства тощо), теорія та практика феміністичної соціальної роботи недостатньо представлені у фаховій науковій літературі. Ця розвідка має на меті проаналізувати деякі аспекти феміністичної соціальної роботи та їхню реалізацію в практичній діяльності на прикладі інтервенцій із жінками, які отримують плату за надавані сексуальні послуги. У статті також розглянуто питання розвитку феміністичної соціальної роботи в Україні з огляду на національне сприйняття фемінізму й прихильність авторок до цього напрямку соціальної роботи.

Методологія дослідження

Збір даних для дослідження полягав у системному аналізові наявних джерел інформації. Пошук здійснювався за ключовими словами з використанням цільових сайтів ResearchGate, Google Scholar, Academia.edu; встановлюваного пошуку Google; в електронній базі авторефератів дисертацій Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Київського національного університету імені Т. Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, Львівського національного університету імені І. Франка, Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

До уваги бралися також результати соціологічних і моніторингових досліджень; навчальні програми; напівструктуровані інтерв'ю з експертами/ками; інтерв'ю з активістками, опубліковані в засобах масової інформації. Серед джерел інформації – глибинне інтерв'ю з однією з лідерок українського феміністичного руху Л. Гейдар. Записані на диктофон або прослухані як подкасти інтерв'ю транскрибувалися і аналізувалися за основними темами.

У цій статті спиратимемося на визначення фемінізму, запропоноване Б. Гукс¹ (2015): «Фемінізм – це рух задля того, щоб покласти край сексизму, сексистській експлуатації та гніту. <...> Це визначення вказує на те, що взагалі

¹ Псевдонім американської письменниці, феміністки Г. Уоткінс.

сексистські погляди та дії є проблемою, незалежно від того, хто їх увічнює: жінка або чоловік, дитина або дорослий. Воно [визначення] також досить широке, щоб включати розуміння системного інституціоналізованого сексизму» [8, с. 1]. У дослідженні враховано зауваження Міжнародного центру дослідження жіночої проблематики (англ. International center for research on women), згідно з яким феміністами/ками можуть бути як жінки, так і чоловіки. Крім того, феміністичними називають не просто програми з підтримки жінок, а й такі, що мають на меті трансформацію гендерного дисбалансу у владних повноваженнях заради загальнолюдського блага [9].

Авторки поділяють позицію структури Організації Об'єднаних Націй із питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок «ООН-Жінки» щодо важливості розрізнати оплачуване надання секс-послуг, засноване на взаємній згоді, від торгівлі людьми й сексуальної експлуатації, які вважаються безумовним порушенням прав людини, і компроміс із якими неможливий. У багатьох випадках залучення жінок до секс-бізнесу не є повною мірою результатом їхнього вибору, а швидше спричинене бідністю, уразливістю, дискримінацією та може призводити до насильства по відношенню до них. Говорячи про доцільність боротьби зі структурними причинами проституції (сексуальної експлуатації) і секс-бізнесу, слід визнати права працівників цієї сфери на безпечні умови роботи, вільні від експлуатації, насильства та примусу. Водночас забезпечення права жінок секс-бізнесу на зміну професії потребує заохочення й схвалення зусиль,

спрямованих на надання жінкам економічних альтернатив такому виду діяльності [10].

Звернення авторками до рекомендацій Організації Об'єднаних Націй (ООН) щодо урахування гендерної специфіки в усній та письмовій мові [11] створило орієнтири для використання гендерно-чутливих стратегій при написанні статті. Додатково було враховано рекомендації Об'єднаної програми Організації Об'єднаних Націй з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС) щодо слововжитку на позначення жінок, задіяних у секс-індустрії. Згідно з ними під терміном «працівниці секс-бізнесу» розуміють жінок старше 18 років, які на добровільній основі регулярно або зрідка отримують гроші або товари в обмін на сексуальні послуги² [12].

Основні результати дослідження

Фемінізм як соціальна практика

Однією з перших особливостей феміністичної соціальної роботи окреслила у 1980-х роках Б. Коллінз (1986), яка наголошувала на спільних цінностях фемінізму як напрямку постмодерністської філософії й суспільно-політичного активізму та соціальної роботи. На її думку, як фемінізм, так і соціальна робота орієнтовані на емансипацію людей та досягнення рівності в суспільстві [13]. Майже одночасно Д. Ханмер та Д. Стетхем (1989) проаналізували практику соціальної роботи, зосереджену на жінках, і дійшли

² Якщо йдеться про малолітніх та неповнолітніх осіб до досягнення ними 18 років, вживається термін «сексуальна експлуатація дітей» [12].

висновку, що такі інтервенції сприяють розумінню спільного та відмінного між жінками [14]. За твердженням Д. Орме (1998) ще з 1970-х років соціальна робота вивчала те, що означає бути жінкою, та специфічний досвід жінок, який можна вважати складовою феміністичного аналізу [15]. Феміністична практика в соціальній роботі розглядалася іншими дослідниками як «консультування жінок жінками для жінок» [16, с. 75], яке відповідає таким характеристикам: рівноправне, активне, відкрите, орієнтоване назовні, фокусоване на сьогоднішні, включає поведінкові зміни.

Вагомий внесок у розвиток феміністичної соціальної роботи зробила Л. Домінеллі (1989, 2002), чії публікації сприяли інституціоналізації цієї структурної парадигми соціальних інтервенцій і відповідному теоретизуванню, включенню її до наукового дискурсу [17; 18]. На переконання Л. Домінеллі (2002), феміністична соціальна робота визначає жіночий досвід як вихідну точку аналізу, фокусується на зв'язку між положенням жінки в суспільстві та життєвими труднощами, з якими вона стикається, відповідає на конкретні потреби жінки, вибудовує егалітарні стосунки у взаємодії «клієнт – соціальний працівник» та звертається до структурних нерівностей [17].

Дослідження К. Горей (2002) переконує, що феміністичні методи втручання виявилися ефективнішими порівняно з інтервенціями інших теоретичних орієнтацій соціальної роботи [19]. Системно-структурні моделі феміністичної соціальної роботи (включно із екологічною, холістичною перспективою) підтримують спільні стратегії

клієнта й соціального працівника для досягнення системних змін, що робить їх відмінними від підходів, зорієнтованих більше на особистісні перетворення (трансформацію власних почуттів, думок, поведінки та способу життя).

Попри співіснування двох ключових течій сучасної феміністичної соціальної роботи – ліберальної та радикальної – в цілому ця парадигма зосереджена на розподілі владних стосунків між чоловіками та жінками. Вона узгоджується з мультисистемним структуралістським підходом, що доповнює й розширює соціальну роботу, орієнтовану на сильні сторони клієнтів, та передбачає здійснення гендерного аналізу.

Наприклад, гендерний аналіз вважають сьогодні вихідною точкою в розробці заходів у відповідь на епідемію ВІЛ, які якнайкраще сприяють усуненню нерівності та задоволенню потреб різних груп населення. Його розглядають як необхідну основу для побудови всіх видів комунікації (зокрема стратегічної) у програмах профілактики, догляду та лікування у зв'язку з ВІЛ [20]. За твердженням ЮНЕЙДС, до керівних принципів гендерного аналізу програм і політик відносять: представницьку участь жінок і дівчат, реалізацію етичних заходів на основі рівності та справедливості, доказовий підхід, неупередженість і прозорість, сильне й сміливе лідерство тощо [21]. Гендерний аналіз також забезпечує фокусування на так званих жіночих питаннях, що дає змогу виявити витоки інтерналізованих стереотипів. При цьому соціальні працівники мають демонструвати сприйняття поведінки клієнтів як такої, що

спричинена соціальним контекстом, а не особистою «патологією». Практичне застосування гендерного аналізу уможлиблює посилення феміністичної свідомості як терапевтичного інструменту та активності при визначенні потреб та розвитку послуг [22].

Ще один вимір феміністичної соціальної роботи – це робота через владні зв'язки, що передбачає аналіз владних відносин між соціальними групами та у площині міжособистісної взаємодії. Така робота спрямована на (1) збільшення автономії користувачів послуг, що відрізняє її від традиційних практик ведення груп (працівник – клієнт), (2) розкриття почуттів та емоцій, коли соціальний працівник є учасником терапевтичного процесу зі своїм досвідом та емоціями (працівник – клієнт), (3) упровадження спільного, неієрархічного, відкритого колегіального управління (колега – колега).

Феміністична соціальна робота розглядає послуги соціального забезпечення як структури пригноблення, що має вияв у бюрократії та довготривалих і неефективних процедурах надання послуг. Відтак зусилля соціальних працівників мають спрямовуватися на мінімізацію організаційних і бюрократичних перешкод в отриманні належних соціальних послуг [22]. У цьому контексті важливою видається й протидія явищу «набутої безпорадності» жінок, яка формується завдяки патерналістським підходам у соціальних закладах.

Використання феміністичної мови, яка є гендерно-чутливою й позбавленою гендерних стереотипів, також

вважають невід'ємною складовою феміністичної соціальної роботи [17; 22]. Така мова покликана зменшувати наявний чи потенційний ризик стигматизації клієнтів соціальної роботи та уразливих груп суспільства.

Для відокремлення феміністичної соціальної роботи від такої, що не вважається феміністичною, але може включати її елементи, наведемо основні, з нашої точки зору, атрибути, які становлять її підґрунтя, водночас розкриваючи переваги такого підходу (рис. 1).

Феміністичні парадигми знаходять застосування не лише в практиці, а й у дослідженнях із соціальної роботи та в підготовці соціальних працівників [23; 24].

У лабіринті напрямів і підходів

Практикування феміністичного підходу в соціальній роботі вимагає від фахівця ґрунтовної теоретичної підготовки, адже термін «фемінізм» є парасольковим і покриває широке розмаїття течій жіночого політичного руху [25]. Кожна з ідеологічних гілок сучасного фемінізму по-своєму пояснює та інтерпретує події; до того ж бачення шляхів розв'язання проблем, реалізації соціальної політики й упровадження соціальних програм можуть суттєво різнитися [26]. Тож незбіги в судженнях про поняття рівності жінок і щодо того, які саме зміни в їхньому житті мають бути досягнуті, стають предметом дискусій у феміністичних колах.

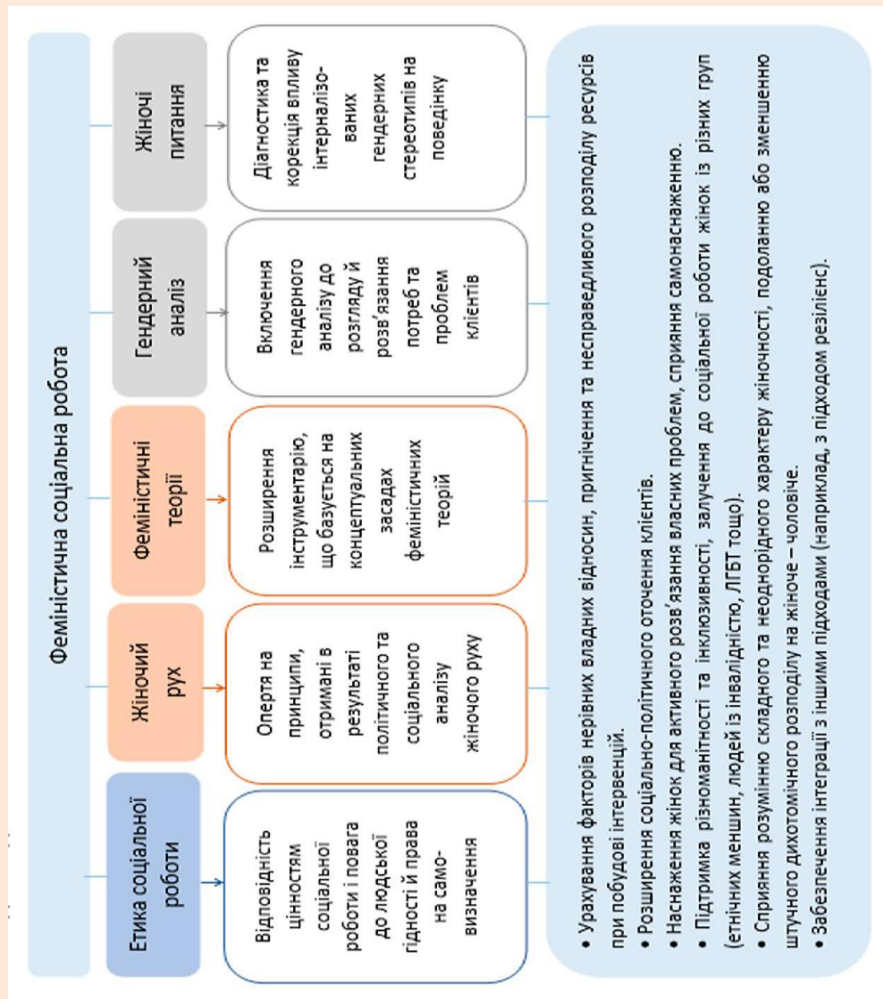

Рис. 1. Складові та переваги феміністичної соціальної роботи.

Джерело: побудовано авторками на основі проаналізованої літератури.

З-поміж наявних підходів феміністичного континууму в соціальній роботі найпоширенішими вважають радикальний і ліберальний. Вказані феміністичні напрями спираються на майже однакові методи (розробка та лобювання законів, організація груп підтримки, створення кризових центрів, притулків, консультування тощо), проте розходяться в базових твердженнях, оцінці причин проблем і фокусах інтервенцій (табл. 1).

Соціальні працівники різних феміністичних течій під час розробки інтервенцій керуються підходами, які можуть мати принципові відмінності в розумінні ефективності втручання і того, які зміни в результаті повинні статися. Розгляньмо на прикладі ставлення радикальних і ліберальних феміністок до комерційного сексу, як саме теоретичні «лінзи» фахівців впливають на судження й послуги, які вони надають.

Одним із головних конфліктних «вузлів» у феміністичному дискурсі, який досить складно розв'язати і який впливає на стратегії втручання, є відмінність у поглядах на згоду продажу жінкою сексуального контакту (чи може бути така домовленість по-справжньому добровільною?).

Фахівці з радикальною позицією розглядають продаж жінкою сексу як порушення прав людини, незалежно від того, з власної волі чи з примусу вона була залучена до сфери секс-індустрії. Їхні аргументи зводяться до того, що жінка залучається за певною зовнішньою причиною, зумовленою гендерною нерівністю і домінуванням чоловіків, які підтримують інститут сексуальної комерції.

Табл. 1. Ліберальний та радикальний напрями фемінізму

Напрямок фемінізму	Основні положення
<p>Ліберальний</p> <p><i>Рівність можливостей і автономія жінок</i></p>	<p>Базові твердження. Свобода є фундаментальною цінністю, гарантом забезпечення якої виступає держава. Свобода жінок розглядається як особиста та політична автономія, що включає самостійний вибір способу життя, участь у процесах демократичного самовизначення, відсутність примусового втручання та можливість бути співтворцем власних життєвих умов.</p> <p>Причини проблем: дефіцит особистої та політичної автономії.</p> <p>Фокус інтервенцій: визначення широкого спектра умов, які забезпечують автономію жінкам, та сприяння йому; корекція індивідуального дефіциту.</p>
<p>Радикальний</p> <p><i>Заміна патріархатних соціальних структур</i></p>	<p>Базові твердження. Пригнічення жінок є фундаментальною, найбільш поширеною та глибоко вкоріненою формою утиску, яка слугує моделлю для інших форм дискримінації (наприклад расизму). Жінок розглядають як пригноблену соціальну групу. Жінки мають більше спільного з іншими жінками (навіть якщо вони належать до різних суспільних прошарків) ніж із чоловіками.</p> <p>Причини проблем: чоловіки³, патріархатні структури та інститути.</p> <p>Фокус інтервенцій: різноманітні втручання на рівні соціальних відносин, більших інституційних систем і структур патріархатного суспільства.</p>

Джерело: складено авторками на основі літератури³ [19; 27; 28].

³ Маються на увазі чоловіки як «бастион» патріархатних норм. Проте у нашому дослідженні ми спираємося на твердження Б. Гукса, що носіями сексистських поглядів та дій можуть бути як чоловіки, так і жінки [8].

Радикальна феміністка К. МакКіннон (1989) стверджує, що в сучасному суспільстві сексуальність являє собою соціальний конструкт еротизації чоловічої влади й жіночого підкорення. Згода жінки на секс за таких умов є швидше «безвихідною реакцією при безнадійно нерівних шансах» [29, с. 168], тому скільки разів жінки мають сексуальний контакт із чоловіками через економічний або психологічний тиск, стільки разів вони згвалтовані. Адже, за Р. Морган (1980), «насильство є складовою будь-якого статевого акту, якщо він не був ініційований жінкою з її власної справжньої прихильності й бажання» [30, с. 136].

Радикальні феміністки підтримують закони, що частково або повністю забороняють секс-бізнес. Так, «шведська модель» передбачає кримінальну відповідальність не жінок, які розглядаються як жертви гендерного насильства, а їхніх клієнтів і посередників. Тому серед соціальних послуг переважають такі, що сприяють виходу жінок із індустрії комерційного сексу. Проте, дослідники порушують питання оцінки такої моделі самими працівницями секс-бізнесу, які стверджують, що насильства стало більше, адже «збільшився відсоток «збочених» клієнтів, а «гарних і добрих» – зменшився» [31]. Однак радикальними феміністками позитивна характеристика споживачів сексуальних послуг може розцінюватися, скоріше, як наслідок віктимізації жінок у партріархатному суспільстві.

Ліберально налаштовані фахівці визначають економічний примус як такий, що спонукає обрати сферу

секс-індустрії, проте не розглядають усіх працівниць секс-бізнесу як жертв. Вони не вітають закони, що забороняють секс-бізнес, а виступають за легалізацію й правове врегулювання надання сексуальних послуг, оскільки це дасть змогу легітимізувати професію й сприятиме подоланню негативних наслідків криміналізації: збільшення насильства по відношенню до жінок, їхньої стигматизації та дискримінації. Ліберальний підхід наголошує на праві жінки на особисту автономію, вибір способу життя. За жінкою визнається право самостійно вирішити, бути в професії, пов'язаній із продажем сексуальних послуг, чи залишити цю діяльність.

Такий погляд відображає ліберальні ідеали «індивідуалізму, рівності можливостей і вільного ринку сексуального життя» [32, с. 31]. Вибір сфери комерційного сексу розглядається як подібне на будь-яке інше рішення щодо зайнятості й не розцінюється як згвалтування. Розмежування сексу і любові, на думку ліберальних феміністок, сприяє звільненню жінок. Вони не засуджують покупців сексуальних послуг, проте вважають, що саме реформа секс-індустрії, а не її криміналізація, забезпечить по-справжньому свідомий вибір. Працівниць секс-бізнесу зображають сильними й незалежними жінками, які отримують прибуток від продажу своєї сексуальності [32]. Більше того, на думку І. Тусі (2016), будь-яка форма криміналізації (зокрема покупців послуг) та обговорення шкоди секс-бізнесу в радикальній феміністичній літературі самі по собі є відтворенням патріархату [33].

Крім радикальної та ліберальної концепцій, соціальні працівники можуть поділяти інші феміністичні погляди на проблеми та потреби жінок секс-бізнесу. Далі (табл. 2) наведено приклади суджень фахівців, пов'язані з припущенням про можливість добровільного продажу жінками сексуальних послуг. Зауважимо таке: якщо жінка комерційного сексу розглядається як жертва, то соціальні працівники, як правило, виступають проти легалізації секс-бізнесу, а їхні соціальні втручання віддзеркалюють радикальну позицію. Коли ж соціальні працівники допускають, що жінка може бути вільна в ухваленні рішення про продаж сексу й зацікавлена у захисті своїх прав та розширенні можливостей як надавачка сексуальних послуг, то стратегії ліберального підходу виявляються прийнятнішими.

Табл. 2. Приклади суджень у соціальній роботі щодо жінок секс-бізнесу

Напрямок фемінізму	Судження	Жінка як жертва	Легалізація секс-бізнесу
<i>Ліберальний</i>	Жінки мають право розпоряджатися власним тілом, у тому числі в питанні надання сексуальних послуг за плату	ні	так
<i>Радикальний</i>	Секс-бізнес є сексуальною експлуатацією жінок унаслідок нерівного гендерного розподілу влади	так	ні
<i>Марксистський</i>	Секс-бізнес є використанням найманої праці внаслідок класової нерівності в умовах існування капіталістичної системи	так	ні

<i>Соціалістичний</i>	Дисбаланс економічних ресурсів між жінками та чоловіками призводить до задіяння жінок у секс-бізнесі	так	ні
<i>Культуральний</i>	Витоками надання сексуальних послуг жінками є домінування чоловічої культури, пов'язаної з насильством та соціальним контролем	так	ні
<i>Екзистенційний</i>	Секс-бізнес може розглядатися як економічна стратегія, спрямована на виживання та незалежність жінок від чоловіків	ні	так
<i>Постмодерний</i>	Залучення до секс-бізнесу може відбуватися з різних причин, тому кожна жінка має свій власний наратив, почути який заважає стигматизація	ні	так

Джерела: Складено авторками на основі літератури [34-36].

Послуги й інтервенції із вразливими групами жінок у соціальній роботі різних феміністичних спрямувань можуть суттєво різнитися за змістом, проте бути дотичними на рівні ключових тверджень. Дослідниці С. Кемп, Р. Брандвейн (2010) окреслили п'ять переконань стосовно феміністичної теорії та активності у соціальній роботі, які з'являлися поступово, у різні хвили фемінізму під впливом соціальних змін і можуть розглядатися як наріжні: зобов'язання щодо інклюзії та емпauerменту жінок; особисте й професійне інвестування в жіночу солідарність; увага до розподілу влади та релевантності жіночого досвіду; відмова від бінарності (наприклад, між особистим і політичним, коли особисте є

політичним); наголос на практиці, взаємозв'язку між щоденними діями, критичною рефлексією та соціальними змінами [7]. Таким чином, феміністичну соціальну роботу можна розглядати як професійний внесок у сестринство і процес викорінення сексизму.

Сучасна феміністична теорія і практика в Україні

Упровадження і розвиток феміністичної соціальної роботи в Україні перетинається з траєкторіями соціальної роботи, фемінізму та жіночого руху, а відтак важливо розрізняти фемінізм і жіночий рух. Р. Брандвейн (1985) вбачає такі точки дотику між ними. Фемінізм являє собою теоретичні конструкти, які репрезентують альтернативні структури мислення, що кидають виклик панівній у суспільстві гендерній ідеології. Жіночий рух – це колективна спроба здійснити соціальні зміни, яка спирається на певну ідеологію та систему переконань. При цьому жіночий рух включає різноманіття організацій із відмінними цілями та стратегіями або навіть такими, що конфліктують [37]. Тому громадські організації з феміністичною ідеологією зазвичай беруть активну участь у жіночому русі, проте інші жіночі організації можуть бути в опозиції до феміністичних гасел або шукати точки дотику.

Дослідження, проведене в 2012 році, продемонструвало, що до феміністок зараховують себе 9% опитаних українських жінок. Водночас 48% респонденток заявили, що вони виступають за рівні права з чоловіками в деяких питаннях, проте не вважають себе феміністками [38]. Показово, що коли через п'ять років Український жіночий

фонд запропонував представницям 77 жіночих організацій і 38 активісткам та експерткам із різних регіонів країни взяти участь в оцінці жіночого/феміністичного руху в Україні, виявилось, що лише 10% організацій вважають себе феміністичними [39], хоча 73% респонденток охарактеризували свою роль у русі як таку, що має сприяти пробудженню громадянської свідомості й просвіти [40]. Наведені показники свідчать про те, що жіночий рух охоплює й ті громадські організації, що, за оцінкою М. Богачевської (2000), мають «феміністичні цілі без феміністичної риторики» [41, с. 10].

Аналіз українських авторефератів дисертацій електронних баз за ключовим словом «фемінізм» засвідчує, що за останніх десять років розвідки, які формують феміністичний науковий дискурс, писалися здебільшого в царинах філології (О. Бажан, К. Козлова, Т. Кононенко, І. Матковська, В. Панченко, Ю.Писаренко, Л. Штохман), філософії (М. Бега, Л. Буланова-Дувалко, Н. Мікулак Е. Скиба, В. Суковата), політології (Г. Конціцка), мистецтвознавства (О. Шабаліна). Предмет їх дослідження безпосередньо не охоплює розв'язання різноманітних проблем людей, які потрапили в складні життєві обставини. Так само можна спостерігати, що коли доробки соціально-гуманітарних дисциплін, дотичних до соціальної роботи як відкритої системи, торкаються гендерних вимірів практичної соціальної діяльності, то вони, як правило, не включають феміністичну компоненту. Адже дослідники гендерних питань не завжди позиціонують себе як симпатики фемінізму, тоді як останні, навпаки, спираються на гендерний аналіз як необхідну складову.

Попри окреслені протиріччя, завдяки просвітницькій діяльності жіночих організацій українське суспільство здебільшого почало краще розуміти ідеї та цілі феміністичного руху. Це своєю чергою, зауважує О. Кісь (2015), зумовило зміну викривлених уявлень, які призводили в пострадянських країнах до «алергії на фемінізм» [42]. Наразі в Україні, за словами урядової уповноваженої з питань гендерної політики К. Левченко (2018), існує «сильний жіночий рух, сильне експертне середовище» [43]. Дедалі більше експерток та громадських активісток відкрито називають себе феміністками (Л. Гейдар, М. Дмитрієва, О. Кісь, Е. Ламах, М. Маєрчик, Т. Марценюк, С. Оксамитна, О. Плахотнік, М. Скорик та ін.), формуючи український «різномілий і різноголосий жіночий рух» [44, с. 98]. Можна говорити про те, що експертний потенціал як інтелектуальна основа для впровадження феміністичних ідей представлений потужною групою дослідниць другої і третьої хвиль українського фемінізму.

Проте, незважаючи на позитивні зрушення, поняття фемінізму дотепер стигматизоване. Феміністичний рух подекуди називають «неприродним», феміністичне мислення – «нетрадиційним», «нетиповим для українських жінок», що призводить до порушення гармонійної єдності «чоловіче – жіноче» як основи людського буття [45]. *«Слово «фемінізм» лякає, бо його зробили одіозним, – запевняє М. Берлінська (2018). – Коли я говорю в своїх лекціях всі ті самі речі, але без слова «фемінізм», то в аудиторії сказане сприймають природно й схвально»* [43]. Невипадково Т. Марценюк (2018) дала своїй книзі назву «Чому не варто боятися фемінізму?»

[46] і наголосила, що феміністична тематика поступово долає певні страхи в українському суспільстві на шляху до виходження в різні сфери суспільного життя [47].

У цілому визнаючи феміністичні цінності фактором гуманізації сучасного суспільства, деякі українські дослідниці закидають феміністкам, нібито вони мають погане уявлення про те, у яких умовах живе переважна більшість жінок, що належать до незахищених верств населення. «У них [жінок] абсолютно інші проблеми, ніж у тих людей, які говорять про фемінізм в Україні», – дійшла висновку О. Дутчак (2015) після проведення дослідження «Війна і трансформація повсякденності: жіночий погляд» [48]. Відсутність сполучної ланки між «академічним фаховим фемінізмом», що розвиває феміністичну суспільну теорію переважно в «теплих академічних умовах» [49, с. 67], та наданням соціальних послуг жінкам пов'язана не в останню чергу з тим, що фемінізм в Україні сьогодні майже не представлений науковцями професій, орієнтованих на надання практичної допомоги. Подібний стан речей С. Вайнгартен і М. Веллерсгофф (2000) характеризують наступним чином: «Академічний фемінізм буває, хай навіть на далеких від практики дослідних полях і теоретичних ділянках» [49, с. 62].

Проблемною залишається реалізація на практиці етичних принципів соціальної роботи, які вимагають нейтральної позиції фахівця та поваги до вибору клієнтів, що нерідко слугує стримувальним чинником для феміністок, задіяних у соціальній роботі. *«Фемінізм – це не модна*

церква, і я не є її проповідником, – пояснює свою позицію Л. Гейдар (2018). – Мої професійні обов'язки не повинні виходити за рамки посадових інструкцій та професійної етики, тому свої феміністичні погляди я не нав'язую клієнтам – вони нерідко залишаються “за кадром”» [50]. Крім того, попри викладання у вищих навчальних закладах модулів із феміністичних аспектів соціальної роботи (наприклад, при підготовці бакалаврів соціальної роботи в Національному університеті «Львівська політехніка» [51]), даних про те, як саме отримані знання вплинули на погляди випускників щодо трансформації гендерних відносин та застосування феміністичних теорій у практичній діяльності, немає.

Аналіз видань українських громадських організацій, які працюють із жінками секс-бізнесу, показав, що програми втручання не містять слова «фемінізм» – частіше йдеться про впровадження гендерно-чутливих послуг та порушуються питання гендерних стереотипів соціальних працівників [52; 53]. До того ж трапляються твердження, які входять у протиріччя з радикальною феміністичною позицією, але для ліберальних феміністок є цілком прийнятними, як-от: програми, що допомагають жінкам залишити секс-роботу, не дають серйозних результатів [54]; проекти профілактики ВІЛ за необхідності включають співробітництво фахівців із сутенерами і посередниками, які можуть забезпечити захист та безпечні умови роботи для жінок [55]. Втручання із залученням посередників належать до гендерно-погоджувальних програм, які визнають гендерні відмінності. Такі програми спрямовані на зменшення шкоди, проте не на

подолання гендерної нерівності, та звертаються до гендерних систем, які сприяють підтриманню несправедливого розподілу влади [56].

Огляд належних практик із надання соціальних послуг працівницям комерційного сексу у межах проекту Conecta в Україні [57] показав, що серед втручань переважають ініціативи, що відображають ліберальний підхід із акцентом на визнанні автономності жінок, задіяних у секс-бізнесі, в ухваленні рішень щодо власного життя: розширення прав та можливостей, адвокація та лобіювання, інклюзія, підтримка за принципом «рівний – рівному», а також ініціативи у сфері охорони здоров'я, зменшення шкоди тощо. Під розширенням прав та можливостей розуміють «процес набуття впевненості в собі, почуття власної гідності, розуміння і сили для того, щоб сформулювати проблеми, забезпечити проведення заходів щодо подолання проблем, а в більш широкому плані – щоб отримати контроль над своїм життям» [57, с. 10-11].

Емпауермент у сучасних українських практиках соціальної роботи з працівницями секс-бізнесу здебільшого не передбачає допомогу у виході з професії, як це прийнято за радикального феміністичного підходу. Лише одна організація з описаних у проекті Conecta [57] серед послуг пропонувала проведення навчання на курсах перукарів та манікюрниць для набуття жінками додаткових навичок, що сприяють створенню альтернативних видів діяльності. Навпаки, за ідеал береться таке суспільство, де секс-бізнес є легалізованим і не переслідується законом, а особи, що надають сексуальні послуги, мають можливість робити це

без насильства й дискримінації та активно залучатися до розв'язання проблем, які прямо стосуються їхнього життя та здоров'я [58].

З огляду на це представниці сфери комерційного сексу нерідко закидають радикальним феміністкам стигматизацію та недостатнє розуміння їхніх потреб та проблем. Прикладом може слугувати діалог двох українських активісток на «Громадському радіо» у травні 2018 р. Так, під час дискусії на заяву радикальної феміністки М. Дмитрієвої, мовляв, *«за умови легалізації [проституції] ви перетворюєтеся на вагіну на ніжках»* представниця організації працівників секс-бізнесу «Всеукраїнська Ліга “Легалайф”» А. Сарнацька зауважила: *«Суперечка в цілому з феміністками побудована на тому, що ми змішуємо абсолютно різні поняття: насильство, торгівлю людьми <...> з просто секс-роботою за згодою самої людини. Я зустрічала дівчат, які задоволені тим, чим вони займаються, які пишаються своїм професіоналізмом»* [59].

До того ж мають місце випадки, коли ініціативами в галузі прав жінок не охоплюються представниці цієї уразливої групи. Так, на сайті згаданої організації «Легалайф» було опубліковано відкриту заяву, у якій активістки висловили свою занепокоєність тим, що на парламентські слухання на тему «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп» (жовтень 2018 р.) не були запрошені представниці неурядових організацій, які працюють із жінками, задіяними в секс-бізнесі [60]. Крім того, у своєму виступі на цих слуханнях

Уповноважена Верховної Ради з прав людини Л. Денісова зазначила, що «найбільше страждають жінки з числа внутрішньо переміщених осіб, жінки з інвалідністю, сільські жінки, особливо похилого віку, а також жінки ромської національності» [61]. Феміністка Л. Гейдар (2018) прокоментувала таку заяву наступним чином: *«Складається враження, що уразливість жінок секс-бізнесу взагалі не визнається, тому що надання сексуальних послуг може бути добровільним, пов'язаним з отриманням сексуального задоволення і грошової винагороди, що, начебто, знімає відповідальність та виправдовує насильників. «Дівчині за викликом» співчують менше, ніж «нічному метелику» з Великої Окружної, проте наруга над ними вчиняється однаково»* [50]. Такі факти свідчать про значне розшарування українського гендерного мейнстріму – конфліктні погляди на теми уразливості, легалізації секс-бізнесу, одностатевого партнерства, репродуктивних прав тощо нерідко заважають реалізації спільних соціальних втручань.

Отже, в Україні, попри розвиток жіночого руху, існує острах фемінізму як соціального явища. Це, зокрема, відображається у тому що, по суті, (про)феміністичні інтервенції соціальної роботи реалізуються в парадигмі гендерно-чутливих послуг без згадування фемінізму як такого.

Обговорення результатів

Феміністична практика вимагає від соціального працівника бути відкритим та реляційним до інших способів пізнання та бачення, узгоджується з мультисистемним

підходом у соціальній роботі, який доповнює та розширює перспективу сильних сторін [62]. Однак у багатьох випадках феміністична соціальна робота подібна до підходу резілієнс, за якого вона являє собою скоріше світогляд і політичну позицію соціального працівника по відношенню до клієнтських систем, аніж конкретний практичний інструмент для певного втручання [63].

Іншим питанням, яке постає на сучасному етапі розвитку цього напрямку соціальної роботи, зокрема в Україні, є таке: чи можна вважати соціальну роботу феміністичною, якщо вона має відповідні ознаки, проте самий соціальний працівник не вважає себе феміністом/кою? Ми поділяємо позицію М. Валентіч (2015), яка зазначає, що на початку 2000-х років багато з того, що раніше було предметом суспільних дискусій, стало панівною тенденцією, відтак молоді соціальні працівники не надто обізнані щодо еволюції в соціальній роботі, яка сталася в минулі десятиліття завдяки включенню в неї феміністичної перспективи. Тому деякі з них більше не визнають впливу фемінізму на їхню практику, інші ж не вважають себе феміністками/тами [16]. Схожі думки висловлюють С. Дайер та Ф. Гард (2018), наголошуючи на тому, що, використовуючи інструменти феміністичної роботи, соціальні працівники не вважають себе феміністками/тами [64]. З іншого боку, розгляду потребують і такі актуальні для України психологічні аспекти феміністичної соціальної роботи, як внутрішні протиріччя, з якими стикаються в роботі з жінками уразливих груп ті соціальні працівники, які сформувалися як фахівці в гендерно-стереотипному дусі.

Аналіз досвіду використання феміністичної практики соціальної роботи в інтервенціях із працівницями комерційного сексу засвідчив, що незалежно від того, яких феміністичних поглядів дотримується фахівець, інклюзія самих жінок цієї уразливої групи в розробку й упровадження соціальних інтервенцій є необхідною компонентою соціального втручання. Побудова клієнтоорієнтованої позиції вимагає деконструкції обмеженої категоризації та бінарного розподілу залучених у секс-індустрію жінок на жертв і агентів. Натомість визнання парадоксальності й складності явищ проституції і секс-бізнесу дозволяє розглядати залучених до цієї сфери жінок як суб'єктів соціального втручання з власними інтересами та потребами [65]. Такий підхід співзвучний інтервенціям всесвітньої кампанії #ЧогоХочеЖінка (англ. #WhatWomenWant), спрямованим на підвищення гендерної інклюзивності у сфері розробки та впровадження політик і програм протидії епідемії ВІЛ [66].

З огляду на варіативність феміністичної практики слухним видається знаходження таких феміністичних рамок, які здатні солідаризувати соціальних працівників, уможливають спільні дії у поєднанні з визнанням різноманітності, а також порушать питання про створення адекватних інструментів для колективної співпраці [7]. Отже, толерантність до розмаїття досвіду й ідеологічних позицій соціальних працівників виявляється не менш значущою, ніж по відношенню до клієнтів соціальної роботи.

Треба зауважити, що феміністичну компоненту може містити і соціальна робота з чоловіками та сім'ями, оскільки в основі цього підходу лежить розуміння того, як гендер

визначає баланс влади у стосунках між жінками й чоловіками та між самими жінками. На думку М. Кіммела (2000), «настав час унаочнення гендеру для чоловіків» [70, с. 9]. Практики роботи з чоловіками протистоять патріархатній позиції маскулінного права, порушують питання впливу шкідливих версій мужності на міжгендерні відносини [67], сприяють руху в напрямку перетворювального партнерства, яке включає вирівнювання балансу не тільки владних повноважень, а й відповідальності [68; 69]. Варто нагадати й про те, що історія фемінізму була і залишається представленою не лише жінками, тому значущим фактором є задіяння чоловіків у феміністичній соціальній роботі як союзників жінок та розширення їхньої участі в гендерному мейнстрімі.

Висновки

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що феміністична соціальна робота є сучасним напрямом теорії і практики соціальної роботи, який спирається на такі наріжні камені: етика соціальної роботи, жіночий рух, феміністичні теорії, гендерний аналіз, жіночі питання. Незважаючи на наявність різноманітних відгалужень теорії фемінізму, що по-різному інтерпретують проблеми жінок та впровадження соціальних інтервенцій, можна окреслити твердження, які об'єднують фахівців різних спрямувань феміністичної соціальної роботи. Це урахування специфічного досвіду жінок; емпауермент, збільшення автономності й інклюзивності в ухваленні рішень («нічого про нас без нас»); трансформація гендерного дисбалансу у владних повноваженнях; підтримка рівноправних спільних стратегій на рівні фахівець – клієнт, колега – колега тощо.

Наразі в Україні бракує соціальних працівників, які б упроваджували феміністичну соціальну роботу. Відсутні також ґрунтовні наукові дослідження в галузі, хоча в окремих вишах викладаються навчальні курси з цього предмета. Українські дослідники, які відкрито позиціонують себе як феміністки/ти, як правило, представляють галузі знань, безпосередньо не пов'язані з наданням соціальних послуг уразливим групам жінок. На прикладі програм для працівниць секс-бізнесу можна констатувати, що має місце брак інклюзивності з обох боків – феміністки та представниці жіночого руху подекуди не враховують потреби жінок уразливих груп, а останні протиставляють себе феміністкам, звинувачують їх у стигматизації та не задіюють як експерток у розробці програм.

Саме поняття «фемінізм» до сьогодні наводить острах і не звучить у проєктах із втручань, навіть якщо аналіз свідчить про профеміністичну ліберальну спрямованість описаних інтервенцій. Тому доцільним є підвищення рівня обізнаності соціальних працівників щодо різних підходів феміністичної соціальної роботи. Це дозволить їм обрати на феміністичному континуумі таке відгалуження, яке не суперечить їхньому світогляду й цінностям, що потягне за собою підвищення ефективності надання послуг уразливим групам із урахуванням їхніх специфічних проблем і потреб.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Семигіна Т. В. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. *Вісник АПТВ*. 2015. № 1. С. 6-11.
2. *Global social work statement of ethical principles* / IASSW. 2018. 27 April. URL: <http://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2018/04/Global-Social-Work-Statement-of-Ethical-Principles-IASSW-27-April-2018-1.pdf> (дата звернення: 06.11.2018).
3. Fraser N. *Unruly practices: power, discourse, and gender in contemporary social theory*. 2nd ed. University of Minnesota press, 2008. 216 p.
4. Ferguson M. L. Neoliberal feminism as political ideology: revitalizing the study of feminist political ideologies. *Journal of political ideologies*. 2017. Vol. 22. Iss. 3 (II). P. 221-235.
5. Duggan L. *The twilight of equality?: neoliberalism, cultural politics, and the attack on democracy*. Boston: Beacon Press, 2004. 136 p.
6. Janebová R. Inspirace transnacionálního feminismu pro transnacionální feministickou sociální práci. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*. 2015. Vol. 16. No. 2. P. 17-29.
7. Kemp S. P., Brandwein R. Feminisms and social work in the United States: an intertwined history. *Journal of women and social work*. 2010. Vol. 25. No. 4. P. 341-364.
8. Hooks B. *Feminism is for everybody: passionate politics*. New York: Routledge, 2015. 138 p.
9. *Toward a more feminist United Nations*. Washington: International center for research on women, 2016. 12 p.
10. Доклады из тени: использование КЛДЖ для защиты прав и интересов секс-работников в странах Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии. Будапешт: СВАН, 2013. 101 с.
11. *Руководство по учету гендерной специфики в устной и письменной речи* / ООН. URL: <http://www.un.org/ru/gender->

- [inclusive-language/guidelines.shtml](https://www.inclusive-language.org/guidelines.shtml) (дата звернення: 06.11.2018).
12. *Руководство ЮНЭЙДС по терминологии*. Женева: ЮНЭЙДС, 2015. 70 с.
 13. Collins B. Defining feminist social work. *Social work*. 1986. Vol. 31. No. 3. P. 214-219.
 14. Hanmer J., Statham D. *Women and social work: towards a woman-centred practice*. 2nd ed. London: Palgrave, 1999. 192 p.
 15. Orme J. Feminist social work. *Social work: themes, issues and critical debates* / Eds. R. Adams, L. Dominelli, M. Payne, J. Campling. London: Palgrave, 1998. P. 218-228.
 16. Valentich M. Feminist social work in Canada: then and now. *Socijalne teme*. 2015. Vol. 1. No. 2. P. 67-90.
 17. Dominelli L. *Feminist social work theory and practice*. London: Palgrave, 2002. 208 p.
 18. Dominelli L., McLeod E. *Feminist social work: critical texts in social work and the welfare state*. London: Palgrave, 1989. 216 p.
 19. Gorey K. M. The effectiveness of feminist social work methods: an integrative review. *Journal of social service research*. 2002. Vol. 29. Iss. 1. P. 37-55.
 20. McKee N., Bertrand J. T., Becker-Benton A. *Strategic communication in the HIV/AIDS epidemic*. Thousand Oaks: Sage Publications. 2004. 351 p.
 21. *Agenda for accelerated country action for women, girls, gender equality and HIV: operational plan for the UNAIDS action framework*. Geneva: UNAIDS, 2010. 28 p.
 22. Eyal-Lubling R., Krumer-Nevo M. Feminist social work: practice and theory of practice. *Social Work*. 2016. Vol. 61. Iss. 3. P. 245-254.
 23. Charter M. L., Mogro-Wilson C. Feminist attitudes and ideologies: an examination of a Northeastern US MSW program. *Social Work Education*. 2018. Vol. 37. Iss. 2. P. 139-156.
 24. Lovelock R., Lyons K., Powell J. *Reflecting on social work: discipline and profession*. London: Routledge, 2017. 262 p.

25. Cott N. F. What's in a name? The limits of «social feminism»; or, expanding the vocabulary of women's history. *Journal of American History*. 1989. Vol. 76. Iss. 3. P. 809-829.
26. Valentich M., Gripton J. Ideological perspectives on sexual assault of women: implications for social work. *Social service review*. 1984. Vol. 58. Iss. 3. P. 448-461.
27. Baehr A. R. Liberal Feminism. *The Stanford encyclopedia of philosophy* / E. N. Zalta (ed.). Fall 2018 ed. URL: <http://plato.stanford.edu/archives/win2013/entries/feminism-liberal> (дата звернення: 06.11.2018).
28. Saulnier C. F. Incorporating feminist theory into social work practice: group work examples. *Social work with groups*. 2000. Vol. 23. Iss. 1. P. 5-29.
29. MacKinnon C. A. *Toward a feminist theory of the State*. Cambridge, London: Harvard University Press, 1989. 330 p.
30. Morgan R. Theory and practice: pornography and rape. *Take back the night: women on pornography* / L. Lederer (ed.). New York: William Morrow & Co, 1980. P. 134-140.
31. Östergren P. *Sex workers critique of swedish prostitution policy*. URL: <http://www.petraostergren.com/upl/files/115326.pdf> (дата звернення: 06.11.2018).
32. Beran K. Revisiting the prostitution debate: uniting liberal and radical feminism in pursuit of policy reform. *Law & inequality: a journal of theory and practice*. 2012. Vol. 30(1). P. 19-56.
33. Thusi I. I. *Radical feminist harms on sex workers* / California western school of law. 2016. Research paper No. 17-13. 61 p.
34. Henley N. M., Meng K., O'Brien D., McCarthy W. J., Sockloskie R. J. Developing a scale to measure the diversity of feminist attitudes. *Psychology of women quarterly*. 1998. N. 22. P. 317-348.
35. LeBrun J. *Prostitute as sex worker: feminist theories contextualized* / Concordia University, Montreal. A thesis in the department of sociology and anthropology. 1999. 137 p.
36. Bromberg S. *Feminist issues in prostitution*. URL: <http://www.feministissues.com> (дата звернення: 06.11.2018).

37. Brandwein R. Feminist thought structure: an alternative paradigm of social change for social justice. *Toward social and economic justice* / D. Gil, & E. Gil (eds.). Cambridge: Schenkman, 1985. P. 167-182.
38. Отношение к феминизму жителей России, Украины и Беларуси: исследование Фонда «Интеграция» и агентства NewsEffector / Гуманитарные технологии: аналитический портал. 17.08.2012. URL: <http://gtmarket.ru/news/2012/08/17/4898> (дата звернення: 06.11.2018).
39. Марценюк Т. Інтерв'ю з Наталією Карбовською про феміністичний громадський активізм / Гендер в деталях. 19.06.2018. URL: <http://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/bezstrashni/interv-yu-z-natalieyu-karbovskoyu-pro-feministichniy-gromadskiy-aktivizm-134537.html> (дата звернення: 06.11.2018).
40. *Сучасний жіночий/феміністичний рух в Україні: погляд зсередини* / МБФ «Український жіночий фонд». URL: <http://www.uwf.org.ua/files/movementresults1310uwf-171013192818.pdf> (дата звернення: 06.11.2018).
41. Богачевська М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку. *Незалежний культурологічний часопис*. 2000. № 17. С. 4-13.
42. Лазуркевич С. «Жінки часто мають алергію на фемінізм»: розмова з дослідницею-феміністкою Оксаною Кісь / ZAXID.NET. 29.10.2015. URL: http://zaxid.net/zhinki_chasto_mayut_alergiyu_na_feminizm_n1370972 (дата звернення: 06.11.2018).
43. Славінська І. 6 українських дівчат говорять про фемінізм / L'Officiel-Україна. 08.03.2018. URL: <http://official-online.com/lichnosti/stati/feminism-in-ukraine> (дата звернення: 06.11.2018).
44. Павличко. С. Жіночий дискурс сучасної України. *Фемінізм* / С. Павличко.. Київ: Основи. 2002. С. 91-99.

45. Применко О. Націоналізм vs фемінізм: чому українські націоналістки – не феміністки / Жіноча січ. 29.11.2012. URL: <http://zhsich.livejournal.com/15151.html> (дата звернення: 06.11.2018).
46. Марценюк Т. *Чому не варто боятися фемінізму?* Київ: Комора. 2018. 328 с.
47. Гончаренко Т. *Інтерв'ю з Тамарою Марценюк: «Чоловіки бояться фемінізму, бо не хочуть втратити свої привілеї».* URL: <http://blog.yakaboo.ua/tamara-marcenuk> (дата звернення: 06.11.2018).
48. Жінки першими опинилися під ударом, – соціолог про повсякдення на тлі війни / Ukrlife.tv. 18.12.2015. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=GJGhieTS7fM> (дата звернення: 06.11.2018).
49. Вайнгартен С., Веллерсгофф М.. Фемінізм без жіночого руху. *Незалежний культурологічний часопис*. 2000. № 17. С. 58-68.
50. *Глибинне інтерв'ю з Л. Гейдар. Інформаційно-освітній центр «Жіноча мережа».* Київ. 21.09.2018 [Не опубл.].
51. Феміністичні аспекти соціальної роботи / Каталог освітніх послуг Львівської політехніки. URL: <http://edu.lp.edu.ua/moduli/feministychni-aspekty-socialnoyi-roboty> (дата звернення: 06.11.2018).
52. *Аналитический отчет по результатам формативного исследования гендерноориентированных программ, проектов, интервенций и услуг в сфере снижения вреда* / Л. Шульга, М. Варбан, Є. Яременко, І. Демченко. Киев: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине». 2015. 120 с.
53. Гальчинська О., Семигіна Т. *Інтегрована програма з формування прихильності до АРТ у клієнтів ВІЛ-сервісних організацій та розвитку їхньої економічної самостійності. В 3 ч. Ч. 3: Втручання з розвитку економічної самостійності «Майстерня можливостей».* Київ: Поліграф-плюс, 2017. 224 с.

54. *Как сделать секс-работу безопасной.* Киев: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине». 2008. 119 с.
55. *Секс-бизнес, насилие и ВИЧ. Пособие для сотрудников программ, предназначенных для работников коммерческого секса.* Киев: МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине». 2010. 32 с.
56. Ярошенко А. А. Жінки та ВІЛ: гендерні лінзи здоров'я. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму.* 2018. № 2. С. 39-54.
57. *Посібник належних практик із секс-роботи:* проект в Україні. МФ «ТАМПЕП», Нідерланди. 2013. 52 с.
58. Всеукраїнська зустріч ВІЛ-сервісних організацій, що надають послуги працівникам секс-бізнесу. *Conecta.* 2012. № 1. URL: <http://tampep.eu/wp-content/uploads/2018/06/NEWSLETTER-1-UA.pdf> (дата звернення: 06.11.2018).
59. *Проституція чи секс-робота: чи потрібна Україні «шведська модель»?* / Громадське радіо. 25.05.2018. URL: <http://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/prostytuciya-chy-seks-robota-chy-potribna-ukrayini-shvedska-model> (дата звернення: 06.11.2018).
60. *Парламентські слухання на тему «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих категорій»* / БО «Всеукраїнська Ліга «Легалайф». 10.10.2018. URL: <http://www.legalife.com.ua/2018/10/10/parlamentski-slukhannia-na-temu-zapobihannia-ta-protydiia-dyskryminatsii-zhinok-z-vrazlyvykh-katehori> (дата звернення: 06.11.2018).
61. *У Верховній Раді відбулися парламентські слухання на тему: «Запобігання та протидія дискримінації жінок з вразливих соціальних груп»* / Верховна Рада України: офіційний веб-портал. 10.10.2018. URL: <http://iportal.rada.gov.ua/fsview/163086.html> (дата звернення: 06.11.2018).
62. Hyde C. A. Feminist social work practice. *Encyclopedia of social work.* June 2013. URL:

- <http://dx.doi.org/10.1093/acrefore/9780199975839.013.151> (дата звернення: 06.11.2018).
63. Van Breda A. D. Resilience assessments in social work: the case of the SA department of defence. *Social Work / Maatskaplike Werk*. 2011. Vol. 47. № 1. URL: <http://doi.org/10.15270/47-1-139> (дата звернення: 06.11.2018).
64. Dyer S., Hurd F. Changing perceptions about feminists and (still not) claiming a feminist identity. *Gender and education*. 2018. Vol. 30. Iss. 4. P. 435-449.
65. Kessler J. L., *The voices of sex workers (prostitutes?) and the dilemma of feminist discourse: graduate theses and dissertations / University of South Florida*. 2005. 64 p. URL: <http://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1721&context=etd> (дата звернення: 06.11.2018).
66. *WhatWomenWant: HIV prevention that works for adolescent girls and young women*. ATHENA Initiative. 2017. 26 p.
67. Ярошенко А. А. Шкідливі версії мужності та сталий розвиток: відмова як умова?. *Забезпечення сталого розвитку в умовах глобалізаційних трансформацій: Збірник матеріалів конференції молодих науковців (м. Київ, 26 травня 2018 р.)*. Київ: АПСВТ, 2018. С. 86-87.
68. *Men, masculinities, and changing power: a discussion paper on engaging men in gender equality from Beijing 1995 to 2015*. MenEngage Alliance, UN Women, UNFPA, 2014. 58 p.
69. Pease B. Developing profeminist practice with men in social work. *Critical Social Work*. 2001. Vol. 2. No. 1. URL: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/developing-profeminist-practice-with-men-in-social-work> (дата звернення: 06.11.2018).
70. Кімелл М. С. *Гендероване суспільство*. Київ: Сфера, 2003. 490 с.

Тетяна Семигіна, Алла Ярошенко (2020)

ГЕНДЕРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Вперше опубліковано:

[Семигіна Т., Ярошенко А. Гендерна компетентність соціальних працівників: науковий дискурс. *Tendenze attuali della moderna ricerca scientific* \(В. 2\), 5. Juni, 2020. Stuttgart, Deutschland: Europäische Wissenschaftsplattform, 2020. P. 32-33.](#)

Сучасна соціальна робота покликана протидіяти соціальним нерівностям у суспільстві, зокрема, гендерному дисбалансу. Відтак соціальні працівники повинні бути здатними належним чином артикулювати гендерні проблеми та мати високий рівень гендерної компетентності. Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб актуалізувати питання формування гендерної компетентності соціальних працівників у контексті андискримінаційної практики.

Насамперед наголосимо на існуванні певних розбіжностей у трактуванні змісту поняття «гендерна компетентність», під яким розуміють: 1) сукупність знань, 2) соціально-психологічну характеристику людини, 3) професійну якість, 4) інтегральну характеристику діяльності, 5) здатність усвідомлено діяти задля гендерної рівності (табл. 1). Ці трактування віддзеркалюють структуралістські, етнометодологічні, дискурсивні та інші теорії концептуалізації гендеру.

Таблиця 1. Тракткування поняття «гендерна компетентність»

Здатність людей визнавати гендерні виміри у своїх робочих та політичних сферах і концентруватись на них задля досягнення гендерної рівності.	<i>Центр гендерної компетентності (Німеччина) [8]</i>
Знання, вміння, навички, опосередковані індивідуальнопсихологічними гендерними характеристиками особистості (маскулінність/фемінінність, гендерна ідентичність, гендерна роль, гендерні установки та стереотипи), що зумовлюють взаємодію з особами різної статі на засадах гендерної рівності	<i>О. Бондарчук, О. Нежинська [1]</i>
Професійна якість, яка дозволяє обрати оптимальну стратегію соціально-адекватної гендерної поведінки, що підвищує ефективність соціальної діяльності та сприяє досягненню гендерної рівності.	<i>С. Гришак [2]</i>
Інтегрована сукупність цінностей, настанов, знань, умінь, навичок щодо гендерної складової сфери прав людини, що набута у процесі навчання та дає змогу ефективно впроваджувати принцип рівних прав і можливостей різних статей в усіх сферах життєдіяльності суспільства.	<i>Л. Максимович, М. Чумало [4]</i>
Здатність особистості бути ефективною в сфері гендерних відносин, адекватно розпізнавати і реагувати в ситуаціях гендерної нерівності (помічати ситуації гендерної нерівності; протистояти сексистським, дискримінаційним діям і впливам; самим не створювати ситуації гендерної нерівності).	<i>І. Кльоцина [3]</i>

Науковці також виокремлюють різні структурні компоненти гендерної компетентності, що свідчить про соціальну конструйованість цього поняття, як і багатьох інших понять соціальної роботи. Так, одні науковці вважають, що гендерна компетентність має у своєму складі три основних компоненти: 1) предметно-змістовний; 2) операціонально-діяльнісний; 3) особистісно-професійний [1]. Інші дослідники виокремлюють мотиваційно-ціннісний, когнітивний, поведінковий компоненти [6]. Німецькі вчені розрізняють відданість ідеям гендерної рівності, методологічні навички та специфічні професійні знання [8]. Наразі перед соціальними працівниками часто постає завдання провести серйозну внутрішню роботу і з'ясувати, які саме їхні власні цінності, судження щодо гендерного розподілу влади, а також теоретичні та практичні знання беруться до уваги при аналізі проблем клієнтів та виборі форм роботи з ними.

У процесі формування і розвитку гендерної компетентності особистості виділяють низку етапів: 1) формування системи гендерних знань; 2) формування умінь аналізу явищ і ситуацій гендерної нерівності; 3) відпрацювання навичок гендерно компетентної поведінки [3]. Як свідчить аналіз літератури [5; 7], гендерна компетентність формується, в першу чергу, завдяки впровадженню гендерного підходу в процес підготовки соціальних працівників, створенню можливостей для рефлексивних практик у соціальній роботі та гендерно чутливих досліджень, які надають змогу отримати знання, потрібні для утвердження ідеї гендерної рівності та оволодіння гендерною культурою.

Отже, попри певні розбіжності у тлумаченні поняття «гендерна компетентність», розвиток у соціальних працівників здатності ефективно впроваджувати принцип рівних прав та досягнення гендерної рівності формується як через відповідне

навчання, так і шляхом рефлексії щодо власної практики соціальної роботи.

Список використаних джерел:

1. Бондарчук, О. І., Нежинська, О. О. (2014). *Психологічні умови формування гендерної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: НВП «Інтерсервіс».
2. Гришак, С. М. (2008). Гендерна компетентність як необхідна складова портрету сучасного спеціаліста соціальної сфери. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, (1), 54-58.
3. Клецина, І.С. (2007). Развитие гендерной компетентности государственных и муниципальных служащих в процессе гендерного образования. *Женщина в российском обществе*, (3 (44)), 60-65.
4. Максимович, Л., Чумало, М. (2019). *Гендерний аудит для громадських організацій*. Львів.
5. [Савків, Т. В. (2019). Формування гендерної компетентності соціальних працівників як невід'ємної складової професійної підготовки. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*, (3), 227-231.
6. Шевченко, Т., Полякова О. (2019). Соціально-педагогічні умови формування гендерної компетентності батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, (6 (90)), 307-325.
7. Doel, M., Shardlow, S. (2019). *The New Social Work Practice: Exercises and Activities for Training and Developing Social Workers*. Routledge Revivals.
8. The GenderCompetenceCenter (2010). *Gender competence*. Retrieved from <http://www.genderkompetenz.info/eng/gender-competence-2003-2010/gendercompetence/index.html>

Алла Ярошенко, Тетяна Семигіна (2019)

РОЗПІЗНАТИ НЕРІВНІСТЬ: ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Вперше опубліковано:

[Ярошенко А.А., Семигіна Т.В. Розпізнати нерівність: гендерний аналіз навчальних матеріалів у соціальній роботі. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна.* 2019. Вип. 32. С. 183-198.](#)

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що Україна у 2018 році посіла 65-те місце серед 149 країн, які брали участь у міжнародному дослідженні прогресу в досягненні гендерної рівності та подоланні гендерного розриву Global Gender Gap [21], актуальними залишаються питання забезпечення гендерного паритету в нашій країні та подолання гендерних стереотипів.

Наразі в Україні існує нормативна база для впровадження гендерно чутливих стратегій в освіті, яка відповідає міжнародним вимогам щодо важливості забезпечення гендерної рівності та ліквідації всіх форм дискримінації. Триває процес імплементації гендерного та недискримінаційного підходів до змісту освіти: зроблено перші кроки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір

– 2021» [11], функціонує мережа гендерних осередків у вищих навчальних закладах [13], створені робочі групи з питань політики гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері освіти [8], здійснюється підготовка фахівців із питань гендерної рівності та антидискримінаційна експертиза шкільних підручників тощо [4; 12]. Все це має неабияке значення для соціальної роботи, адже розпізнавання гендерованості освітнього простору й навчальних матеріалів є, за влучним висловом М. Кімела (2003), кроком у напрямку «обнадійливої розколини» – подання образів жінок і чоловіків поза контекстом гендерної нерівності й дихотомії як «ознаки реформування та несприйняття традиційних уявлень про гендерні відмінності» [2, с. 243].

З огляду на це ваги набуває не тільки виконання соціальними працівниками своїх професійних обов'язків, а й їхня внутрішня переконаність у тому, що гендерна нерівність слугує одним із пускових механізмів процесів, що лімітують доступ жінок і дівчаток до економічних і соціальних ресурсів. Також з огляду на те, що представники обох статей мають власні обмеження й відмінні, нерідко конфліктні, погляди, потреби, інтереси та пріоритети [15], розробка проектів і втручань у соціальній роботі вимагає гендерно чутливого балансування. Тому просвітницькі та навчальні матеріали, які використовуються у соціальній роботі, повинні слугувати провідниками позиції рівності в міжгендерних відносинах.

Аналіз останніх досліджень. Репрезентації гендерних питань в українській освіті та посібниках як засобах навчання подано в працях Т. Дороніної [1], О. Луценко [3], О. Малахової [5], О. Марущенко [5], О. Плахотнік [10]; з'явилися публікації, присвячені аналізу втручання у соціальній роботі в річищі феміністичного підходу [16]. Однак брак досліджень, які б вивчали відтворення гендерної нерівності в посібниках і програмах у системі вищої освіти, зокрема в соціальній роботі як практичній галузі, може призвести до поглиблення проблем клієнтів із уразливих груп.

Соціальні працівники як агенти соціальних змін послуговуються у своїй просвітницькій роботі навчальними матеріалами, зміст та смислове навантаження яких самі по собі є втіленням певних суджень щодо гендерної рівності. На думку О. Ярської-Смирної (2006), «від того, чи розпізнають фахівці з соціальної роботи нерівність на індивідуальному й інституційному рівні у безпосередньому взаємовідношенні з клієнтами або на структурному рівні в організаційних, соціальних і політичних стосунках, залежать перспективи антидискримінаційного соціального обслуговування, соціальної справедливості та соціального розвитку» [18, с. 117]. З огляду на це гендерна інтеграція як включення гендерних питань до навчальних матеріалів і гендерна корекція вже наявних посібників потребують розробки рамок для аналізу їхнього змісту й підготовки аргументованих висновків.

Мета статті – розглянути підходи до гендерного аналізу навчальних матеріалів для використання в соціальній роботі й розробити схему здійснення гендерного аналізу навчального посібника. Розвідка базується на аналізі наукової літератури, соціологічних і моніторингових досліджень; нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України (МОН України); матеріалів цільових сайтів ResearchGate, Google Scholar, Academia.edu; результатів встановлюваного пошуку Google. Хронологічними рамками пошуку визначено 2000-2019 рр. Знайдені джерела було проаналізовано щодо відповідності критеріям актуальності, наявності повнотекстової версії, опертя на первинні джерела (якщо вони самі не є такими).

Виклад основного матеріалу. Перш ніж зосередитися на гендерних стереотипах як відображенні сексизму в навчальних матеріалах, звернемося до відмінностей між антидискримінаційною експертизою і гендерною експертизою, що впливають з роз'яснення і документів МОН України [6; 7]. Антидискримінаційна експертиза є ширшим поняттям; вона спрямована на запобігання в текстовому та ілюстративному компонентах підручників дискримінаційних, у тому числі стереотипних, положень (зображень) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками. Згідно МОН України [7], при розгляді компонентів змісту електронних версій підручників щодо їхньої відповідності антидискримінаційному підходу в освіті

за ознакою гендеру були запропоновані критерії експертизи, представлені у табл. 1.

За наведеними вище критеріями при аналізі стилю текстів потрібно уникати стереотипів, мови ворожнечі та дискримінаційних висловлювань, дотримуватися вимог гендерного й недискримінаційного підходів. Мова текстів та ілюстративний матеріал не повинні містити дискримінаційних смислів на кшталт нерівного ставлення до жінок.

Таблиця 1. Критерії відповідності підручників антидискримінаційному підходу за ознакою гендеру (МОНУ країни)

Компоненти аналізу	Відповідність антидискримінаційному підходу в освіті
Стиль	<ul style="list-style-type: none">• Уникання стереотипів, дискримінаційних висловлювань та мови ворожнечі.• Відповідність вимогам гендерного та недискримінаційного підходів.
Мова	<ul style="list-style-type: none">• Використання недискримінаційної та гендерно чутливої лексики: вживання фемінітивів, уникання мовного сексизму, андроцентризму і будь-яких інших дискримінаційних форм і смислів.• Звертання з використанням збірних іменників, описових конструкцій, паралельних форм маскулітивів і фемінітивів.

<p>Зміст текстових та позатекстових матеріалів</p>	<ul style="list-style-type: none">• <i>Рівномірне співвідношення жіночих і чоловічих образів: пропорційна представленість персонажів / дійових осіб за ознакою статі.</i>• <i>Представлення жінок і чоловіків у нестереотипних соціальних ролях: зображення персонажів / дійових осіб обох статей у багатоманітних (за змістом та масштабом) ролях і видах діяльності, відтворення різних життєвих сценаріїв та моделей побудови партнерських відносин. Відсутність сегрегації й поляризації шляхом приписування жінкам і чоловікам протилежних рис, якостей та форм соціальної активності: персонажі / дійові особи обох статей не протиставляються і представлені у спільній діяльності.</i>• <i>Представлення зображення людини загалом і загальнолюдських цінностей через осіб обох статей: різні образи розташовуються поруч в одному сегменті тексту чи на тому самому розвороті або можуть використовуватися окремо один від одного зі збереженням паритету кількісного представлення персонажів / дійових осіб обох статей.</i>
---	---

Джерело: укладено авторками на основі [4; 7; 12].

Вправи, завдання, ілюстрації, вміщені в підручнику, мають бути орієнтовані на формування полікультурної спрямованості, поваги до різних точок зору й уміння їх виявити, розуміння потреб і можливостей інших людей. Крім того, обов'язковим вважається використання такої лексики, яка відповідає, з одного боку, чинному законодавству, а з іншого – не входить у протиріччя з визначеннями, прийнятими в самих уразливих групах. У підручниках неприпустиме подання інформації, яка спотворює чи

породжує хибне уявлення про зміст прав людини [7].

Методика О. Луценко (2017) з гендерного аналізу шкільних підручників для використання під час підготовки бакалаврів із соціальної педагогіки [3] пропонує наступні гендерні індикатори, зорієнтовані на основні групи гендерних стереотипів (соціальні ролі, професійна діяльність і зміст праці жінок та чоловіків, фемінність / маскулінність, якості особистості тощо).

1. Частота згадувань і зображень дівчаток і хлопчиків (в ілюстраціях – особливості розміщення персонажів у просторі, а також скільки місця вони займають відносно загальної площі зображення).
2. Опис і забарвленість ситуацій, у яких зображені дівчатка й хлопчики, їхня поведінка, емоційний стан, ступінь самостійності та ініціативи.
3. Позитивні й негативні оцінки, твердження зі стереотипними висловлюваннями, якості та ролі, які приписуються дівчаткам і хлопчикам.
4. Прямі або опосередковані характеристики героїв, які відображають ставлення автора до персонажів різної статі.
5. Почуття, що виникають, та стереотипні гендерні уявлення, які формуються і закріплюються в процесі знайомства з навчальним матеріалом.

Кінцева мета такого гендерного аналізу полягає в реконструюванні стереотипів, виявленні їхніх спільних смислів та з'ясуванні, що саме актуалізується і яку виховну цінність має.

Посібники з гендерної проблематики Організації

Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) розроблено для використання співробітниками органів освіти, розробниками навчальних планів і матеріалів, а також працівниками засобів масової інформації [14; 19; 20]. Автори посібників зазначають, що освітні матеріали повинні відображати гендерно збалансований погляд на дійсність, хоча насправді в них подекуди містяться усталені стереотипні погляди на жінок і чоловіків, їхні ролі, сфери відповідальності та цінність внеску в розвиток суспільства.

В табл. 2 наведені маркери, що допомагають демаскувати насадження та підтримку гендерної нерівності в завуальованій або відкритій формі в окремо взятому навчальному матеріалі з акцентом на ролях, завданнях, обов'язках, правах і благах, як їх суспільство розподіляє між жінками й чоловіками.

У посібниках ЮНЕСКО окреслені параметри для виявлення, вивчення і критичного аналізу форм мислення і навчання, які зміцнюють гендерні стереотипи. Щоб визначити, чи є навчальний матеріал гендерно чутливим, автори пропонують поміркувати над низкою питань: 1) чи сприяє посібник підвищенню у жінок впевненості в собі; 2) які проблеми в посібнику є важливими для жінок (лідерство, нетрадиційні форми зайнятості, різноманітність ролей, ініціатива в управлінні власним життям, рівне партнерство з чоловіками, перегляд своїх життєвих умов); 3) наскільки зміст навчального посібника реалістичний; 4) чи зміцнює посібник гендерні стереотипи, і якщо так, то у який спосіб; 5) як зображені жінки й чоловіки (як такі, що обслуговують інших, або ж як виробники економічних благ, лідери); 6) чи відображені зміни в соціальних ролях жінок і

чоловіків, і якщо так, то в яких випадках; 7) чи є ілюстрації, які зображують жінок і чоловіків, привабливими, позитивними й доречними; 8) як навчальний матеріал сприяє рівноправному партнерству між жінками та чоловіками [19].

Таблиця 2. Урахування гендерних аспектів під час аналізу навчальних планів і матеріалів (ЮНЕСКО)

Параметри представленості чоловіків і жінок	Приклади запитань
Частота появи в текстах та ілюстраціях	Про кого частіше йдеться в посібниках – про чоловіків чи жінок?
Освітні цінності епізодів, у яких вони фігурують	Якщо виокремити в посібнику ключові освітні епізоди, то на прикладі кого вони проілюстровані – жінок чи чоловіків?
Відмітні риси (професії, рід занять і поведінка)	Чи проглядається в зображенні жінок тенденція до самозаперечення, присвячення свого життя іншим, покірності та шанобливого ставлення до чоловіків?
Відображення внеску жінок у розвиток суспільства	Чи згадані в посібнику внески жінок у сферах інтелектуальної діяльності або чи висвітлена їхня теперішня та майбутня роль у суспільстві?
Включення до списку авторів або переліку осіб, які брали участь у підготовці	Хто є автором посібника, а також хто вказаний як редактор, художник тощо?

Джерело: укладено авторками на основі [14; 19].

Автори звертаються до досліджень, спрямованих на викриття сексизму в підручниках, і перелічують використані в них спільні методологічні прийоми, а саме: виявлення гендерних стереотипів у вигляді спрощеного або обмеженого представлення певних характеристик, що приписують окремим особам або групам за ознакою статі; аналіз інформації за категоріями «традиційна/нетрадиційна роль», «роль із високим/низьким статусом»; використання для аналізу уривків, які містять ознаки сексизму та/або гендерні стереотипи; порівняння кількості представлених у підручнику жінок і чоловіків [20].

Для використання співробітниками Організації Об'єднаних Націй (ООН) експерти підготували *«Керівництво щодо урахування гендерної специфіки в усному та письмовому мовленні»* [9]. У табл.3 представлено стратегії та прийоми, рекомендовані до застосування з метою впровадження практики викорінення гендерних стереотипів і дискримінаційних підходів відносно осіб певної статі, гендеру або гендерної ідентичності на письмі та в усних виступах.

Керівництво можна використовувати як певний орієнтир, який стисло роз'яснює можливі шляхи мовних трансформацій, адже розуміння принципу побудови гендерно чутливого тексту стає в пригоді під час експертизи вже готових навчальних матеріалів.

Таблиця 3. Стратегії та прийоми урахування гендерної специфіки в усному та письмовому мовленні (ООН)

Стратегії	Прийоми
Уникати дискримінаційних висловлювань, виразів із негативним значенням і формулювань, які виявляють гендерну упередженість.	<ul style="list-style-type: none">• Використовувати форми звертання, займенники й закінчення слів, які відповідають гендерній ідентичності конкретних людей, про яких ідеться. Послугуватися однаковими формами звертання по відношенню до жінок і чоловіків у випадках, якщо вони згадуються послідовно.• Уникати висловлювань, які вказують на гендерну упередженість або зміцнюють гендерні стереотипи.
Вказувати стать/гендер, якщо контекстуально потрібно їх підкреслити.	<ul style="list-style-type: none">• Застосовувати фемінітиви за винятком таких, що вживаються переважно в розмовній мові або мають значення зневажливості.
Виключати непотрібні вказівки на стать/гендер, якщо контекстуально це не має значення або навіть небажаним.	<ul style="list-style-type: none">• Використовувати наступне:<ul style="list-style-type: none">- висловлювання без гендерних маркерів (переформулювання);- збиральні іменники (гендерна нейтралізація);- форми множини;- пасивний стан і безособові конструкції;- уникнення родових форм минулого часу дієслів через заміну формами теперішнього часу.

Джерело: укладено авторками на основі [9].

На пострадянському просторі одне з небагатьох досліджень із гендерної експертизи підручників, які використовують в соціальній роботі, здійснене російською соціологинєю О. Ярською-Смирновою (2004). Авторка використала методологію контент-аналізу для вивчення гендерних аспектів дискурсу начальної літератури з соціальної політики та соціальної роботи [17]. Увага дослідниці зосереджувалась на таких питаннях: місце гендерного підходу в навчальних курсах; контекст використання смислових вимірів гендеру; трактування гендерної термінології; віддзеркалення жіночого/чоловічого досвіду; зображення міжгендерних взаємовідносин; згадування жіночого руху й фемінізму та їхня оцінка; класифікація використання категорій гендеру й статі як виміру, змінної або методології аналізу; характеристика лексики посібників як гендерно нейтральної або сексистської; відтворення гендерних стереотипів.

Одиницями аналізу стали навчальні посібники, цілком присвячені гендерній проблематиці, а також окремі розділи або фрагменти, які висвітлюють гендерні питання. Дослідниця поділила їх на такі групи: 1) персонажі, наділені статевими ознаками; 2) експліцитні («чоловік», «він», «жінка», «вона», «гендер», «стать», «статеві відмінності», «фемінізм») і пов'язані з гендером категорії («сексуальність», «сім'я», «батьківство»), а також спрямованість соціальної політики і форми соціальної роботи, опис яких торкається тих чи інших смислових аспектів гендеру; 3) імпліцитні виміри гендеру, які включали замовчування щодо питань гендерних відмінностей,

стосунків між статями, дискримінації; 4) сексистська мова, що спирається на біодетерміністські стереотипи і зображує представників однієї статі як меншовартісних і дефективних порівняно з іншою. Під час дослідження одиниці аналізу виписувалися із зазначенням контексту для того, щоб надалі приклади гендерної та сексистської мови можна було підрахувати й поділити на категорії. Після опрацювання певного видання авторка доходила висновку, чи використовувалося у ньому поняття гендеру і як саме – як змінна або як концептуальна основа стратегії розв'язання соціальних проблем. Зауважуючи, що в сучасній літературі з соціальної роботи експліцитний сексизм є досить рідкісним явищем, вона вказує, що за таких умов неабиякого значення набуває аналіз репрезентації гендерної тематики не тільки з точки зору її наявності, а й замовчування або побіжного згадування. Останнє може свідчити про оцінювання сексизму й гендерної нерівності як незначущої проблеми в соціальній роботі, що потребує критичного перегляду.

Підсумовуючи огляд різних джерел, зазначимо, що попри варіативність підходів експерти послідовно аналізують такі складові навчальних і просвітницьких матеріалів: їхній загальний зміст і мову, композиційну будову, ілюстрації, а також виховний вплив (а саме те, які гендерні уявлення в результаті будуть сформовані в користувачів). На рис. 1 наведено зразок схеми здійснення гендерного аналізу навчального посібника, який можна назвати гендерно чутливим, з прикладом індикаторів.

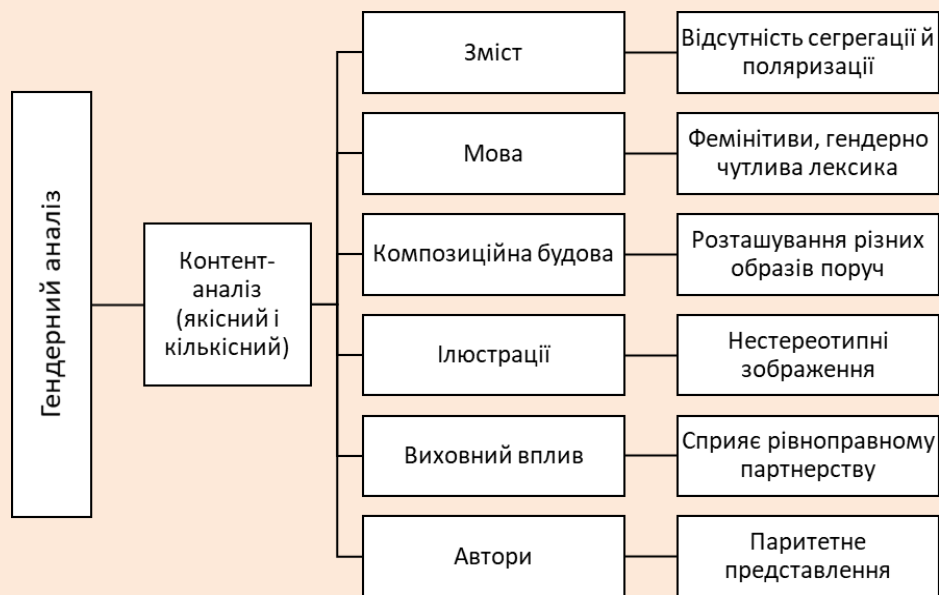

Рис. 1. Схема здійснення гендерного аналізу посібника

Джерело: побудовано авторками.

Слід зауважити, що під час здійснення гендерного аналізу всі складові навчального матеріалу повинні бути ретельно перевірені. Може статися так, що, наприклад, текст містить толерантну лексику, фемінітиви, проте посібник проілюстрований стереотипними зображеннями. До того ж трапляється, що основний текст відповідає вимогам гендерного підходу, проте додаткові тексти (наприклад, уривки з літературних творів минулого століття), хоча і мають художню цінність, однак відображають традиційні гендерні стереотипи. Тому робота над створенням навчальних матеріалів вимагає високого рівня гендерної компетентності від усіх членів колективу авторів і укладачів.

Висновки. Сьогодні в Україні актуальними залишаються питання забезпечення гендерної рівності та імплементації гендерного підходу до змісту освіти. Незважаючи на те, що останнім часом здійснюється підготовка експертів та проводиться антидискримінаційна експертиза підручників, все ж досліджень, присвячених виявленню гендерних стереотипів у посібниках із соціальної роботи, досі бракує. Тому вважаємо за доцільне в такій роботі звертатися до критичних рамок гендерної експертизи навчальних матеріалів, розроблених у суміжних галузях: критеріїв МОН України щодо відповідності шкільних підручників антидискримінаційному підходу, навчальних посібників структур ООН щодо урахування гендерної специфіки в письмовому й усному мовленні, методичної розробки О. Луценко (2017) для використання в системі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів, дослідження гендерних аспектів дискурсу навчальної літератури з соціальної політики та соціальної роботи О. Ярьської-Смирнової (2004).

Огляд джерел показав, що для викриття дискримінаційних смислів, які були вербалізовані та візуалізовані в навчальних матеріалах, в пригоді стає методологія кількісного і якісного контент-аналізу. Попри розмаїтість розглянутих моделей гендерного аналізу, дослідники сходяться на тому, що скрупкульозного аналізу потребують всі компоненти навчального матеріалу: зміст текстів, мова, композиційна будова, ілюстрації, а також характер впливу на уявлення про гендерні відносини. З огляду на нестачу відповідних досліджень та недостатню

розробленість інструментарію гендерного аналізу українських навчальних матеріалів із соціальної роботи розглянуті методики надаються до адаптації задля використання фахівцями цієї галузі.

Бібліографія

1. Дороніна, Т. О., Бузько, С. А. (2012). Шкільні підручники з української мови в аспекті гендерної збалансованості. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 7 (2), 275-284.
2. Кімелл, М. С. (2003). *Гендероване суспільство*. Київ: Сфера.
3. Луценко, О. А. (2017). *Студентська гендерна експертиза навчальних посібників як складова гендерної фахової підготовки і засіб впровадження гендерної рівності у навчальний процес ВНЗ: досвід НДЦГО СумДПУ ім. А.С.Макаренка*. <http://gendercenter.sumdu.edu.ua/images/docs/15.06.17/4.pdf>
4. Малахова, О. А. (Ред.). (2018). *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертів щодо здійснення антидискримінаційної експертизи електронних версій проектів підручників, поданих на конкурсний відбір проектів підручників для 5 та 10 класів закладів загальної середньої освіти*. Київ: Без вид-ва.
5. Малахова, О. А., Марущенко, О. А., Дрожжина, Т. В., Коробкіна, Т. В. (2016). Теоретико-методологічні засади гендерної експертизи підручників. У О.М. Топузова, Н.Б. Вяткіна (Ред.), *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: Педагогічна думка, 48-56.
6. Міністерство освіти і науки України. (2018). *МОН пояснює, для чого потрібна антидискримінаційна експертиза підручників*. <http://www.kmu.gov.ua/ua/news/mon-poyasnyuye-dlya-chogo-potribna-antidiskriminacijna-ekspertiza-pidruchnikiv>

7. Міністерство освіти і науки України. (2018). *Наказ МОН від 31.10.2018 №1183 «Про затвердження Інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників»*. <http://imzo.gov.ua/2018/11/03/nakaz-mon-vid-31-10-2018-1183-zatverdzhennia-instruktyvno-metodychnykh-materialiv-dlia-provedennia-ekspertamy-ekspertyz-elektronnykh-versiiv-proektivpidruchnykiv>
8. Міністерство освіти і науки України. (2015). *Про створення робочої групи з питань політики гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері освіти*. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0713729-15>
9. ООН. *Руководство по учету гендерной специфики в устной и письменной речи*. <http://www.un.org/ru/gender-inclusive-language/guidelines.shtml>
10. Плахотнік, О. (2017). Гендерована освіта: як навчальні заклади перетворюють дітей у дівчат і хлопців. У М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманова (Ред.), *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей*. Київ: Критика, 135-150.
11. Служба Віце-прем'єр-міністра України (2018). *Впроваджуючи Стратегію гендерної рівності в освіті, ми творимо майбутнє без сексизму і домашнього насилля, – Іванна Климпуш-Цинцадзе*. <http://www.kmu.gov.ua/ua/news/vprovadzhuuyuchi-gendernoyi-rivnosti-v-osviti-mi-tvorimo-majbutnye-bez-seksizmu-i-domashnogo-nasillya-ivanna-klimpush-cincadze?=&print>
12. Топузов, О. М. (Ред.). (2016). *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: Педагогічна думка.
13. Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні. (2016). *Впровадження гендерного підходу в систему вищої освіти України: досвід та краєці практики Всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти ВНЗ 2012-2014 роки*. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11251.pdf>
14. ЮНЕСКО. (2002). *Учет гендерных аспектов: учебное пособие по гендерной проблематике для руководящих работников*

- образования, разработчиков учебных планов и материалов, а также специалистов средств информации. Париж: ЮНЕСКО.
15. ЮНЭЙДС. (2015). *Руководство ЮНЭЙДС по терминологии*. Женева: ЮНЭЙДС.
 16. Ярошенко, А. А., Семигіна, Т. В. (2019). Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 1, 13-29.
 17. Ярская-Смирнова, Е. (2004). Социальная работа: гендерный анализ учебной литературы. *Высшее образование в России*, 10, 127-142.
 18. Ярская-Смирнова, Е. Р., Романов, П. В. (2006). Гендер и этничность в учебниках по социальной работе и социальной политике. *Социологические исследования*, 5, 117-126.
 19. UNESCO. (2004). *Gender-sensitivity: a training manual for sensitizing education managers, curriculum and material developers and media professionals to gender concerns*. Paris: UNESCO.
 20. UNESCO. (2009). *Promoting gender equality through textbooks: a methodological guide*. Paris: UNESCO.
 21. World Economic Forum. (2018). *The global gender gap report 2018*. Geneva: World Economic Forum.

Алла Ярошенко, Тетяна Семигіна (2018)

ГЕНДЕРНІ КОНТИНУУМИ І ЇХНІЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ВІЛ-СЕРВІСІ?

Вперше опубліковано:

Ярошенко А., Семигіна Т. Гендерні континууми і їхній потенціал для розвитку соціальної роботи у ВІЛ-сервісі. *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій*. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р., м.Дніпро. Ч. II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 79-81.

Актуальність. В Україні питання запровадження гендерних підходів, зокрема їх застосування у соціальній сфері, вивчали Л. Гейдар, Т. Говорун, О. Кікінежді, Е. Ламах, Т. Марценюк, М. Скорик та ін. Проте актуальною залишається проблема планування заходів протидії поширенню ВІЛ, які б ураховували специфічні гендерні аспекти [1].

Мета і методи. У цій розвідці охарактеризовано інноваційні підходи інтеграції гендерних пріоритетів у заходи з профілактики, лікування та догляду у зв'язку з ВІЛ та СНІДом. Розвідка побудована на аналізі спеціального інструментарію, покликаного забезпечити континуум (від лат. *continuum* – безперервне, суцільне) соціальних і медико-соціальних послуг для представників ключових груп у ВІЛ-сервісі.

Ключові результати.

1. *Континуум гендерних підходів* був запропонований у 2000 р. Гітою Рао Гуптою (Geeta Rao Gupta), американською дослідницею індійського походження, яка стала відомою діячкою із захисту прав жінок. Її модель містить низку підходів, що утворюють послідовну шкалу: стереотипний, нейтральний, чутливий, перетворювальний та емпauerмент (наснаження).

За *стереотипного підходу* відмінності в гендері не визнають та не враховують у програмах, що призводить до «заподіяння шкоди». Нейтральний підхід визнає відмінності в гендері / сексуальності, але не зважає на них у програмах.

Чутливий підхід орієнтований на інтервенції, спрямовані на покращення доступу жінок до профілактики, лікування та догляду. Проте він виявився недостатнім для подолання дисбалансу сил у гендерних відносинах, що підвищує уразливість жінок. *Перетворювальний підхід* передбачає політики, спрямовані на розширення прав і можливостей жінок, питання сексуального здоров'я та гендерного насильства. У ньому наголошують на необхідності залучати до програм чоловіків через проведення спільного консультування пар, формування конструктивних ролей у сферах сексуального та репродуктивного здоров'я, раннього втручання в процес соціалізації хлопчиків для перегляду традиційних уявлень про маскуліність.

Емпauerмент передбачає розширення прав і можливостей, а також звільнення жінок і чоловіків від впливу гендерних і деструктивних норм. Програми

спрямовані на заохочення жінок до процесу прийняття рішень, поліпшення їхнього доступу до інформації, послуг і технологій. Суттєве значення для жінок має набуття нових навичок і відмінної від сім'ї групової ідентичності, яка стає ресурсом, джерелом сили.

Авторка континууму зазначає, що чутливий, перетворювальний підходи й підхід, який розширює можливості, не виключають один одного й мають застосовуватися одночасно з розширенням варіантів у кожній із категорій [3].

2. *Інструмент гендерної оцінки національних відповідей на ВІЛ* (Gender assessment tool for national HIV responses), розроблений ЮНЕЙДС (2014) для підтримки розвитку й оцінювання національних стратегічних планів та інтеграції у них гендерної рівності. Інструмент спрямований на зрушення заходів від гендерно-сліпих (гендерно-негативних) через гендерно-чутливі до гендерно-перетворювальних програм [2].

3. *Гендерний інтеграційний континуум* (Gender Integration Continuum, GIC), оприлюднений організацією «Interagency Gender Working Group» (IGWG) у 2017 р., розроблено задля узагальнення низки підходів до гендерно-інтеграційних програм і політик у галузі планування сім'ї та репродуктивного здоров'я. У цьому континуумі підходи розташовані на шкалі в напрямку від гендерно-сліпих до гендерно-усвідомлених програм і політик (останні – це розширення прав і можливостей жінок, питання сексуального здоров'я та гендерного насильства, а також звільнення від деструктивних гендерних норм).

Гендерно-усвідомлені політики та програми розробляють з урахуванням набору властивих певній культурі економічних, соціальних і політичних ролей, обов'язків, прав, норм, зобов'язань, які асоціюються з жінками та чоловіками. Такий підхід бере до уваги динаміку владних відносин між представницями й представниками обох статей різних вікових груп [4].

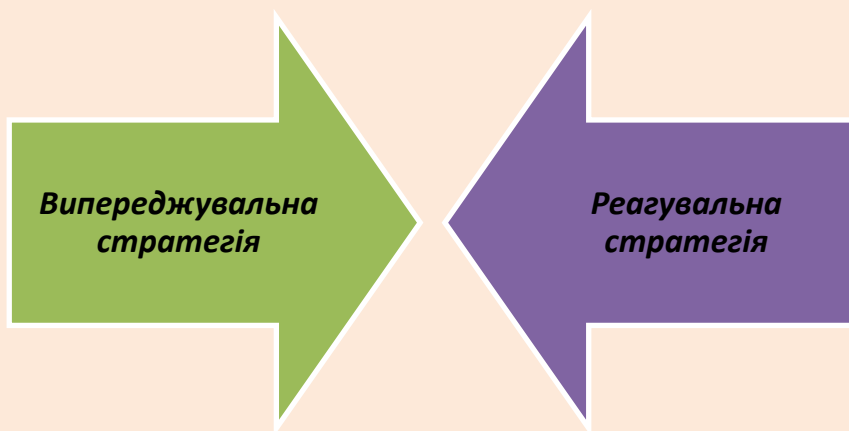
Наступні кроки. В Україні можлива реалізація перехідної моделі, яка включатиме елементи як гендерно-нейтральних підходів, так і емпauerменту (наснаження). Її використання дасть змогу зменшити уразливість жінок різних груп та почати рух у бік трансформації гендерних відносин. Важливо здійснити гендерний аналіз реалізованих проєктів у вітчизняному ВІЛ-сервісі (зокрема на основі інструменту гендерної оцінки національних відповідей на ВІЛ), щоб надалі рухатися у напрямку гендерноперетворювальних програм.

Список використаних джерел

1. Семигіна Т. В. Розвиток економічної спроможності клієнтів соціальної роботи (на прикладі ВІЛ-позитивних жінок). *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 1-2. С. 84-92.
2. *Gender assessment tool: towards a gender-transformative HIV response*. Geneva: UNAIDS, 2014. 41 p.
3. Gupta G. R. Gender, sexuality, and HIV/AIDS: the what, the why, and the how. *Canadian HIV/AIDS Policy and Law Review*. 2000. Vol. 5(4). P. 86- 93.
4. *The gender integration continuum: training session user's guide /* E. Neason; USAID. Washington, D. C.: PRB, 2017. 28 p.

Частина 4

Зелена соціальна робота (екосоціальна робота)

Тетяна Семигіна (2018)

ЧОМУ СОЦІАЛЬНА РОБОТА НАБУВАЄ ЗЕЛЕНОГО КОЛЬОРУ?

Вперше опубліковано:

[Семигіна Т. Чому соціальна робота набуває зеленого кольору?. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2018. № 2. С. 11-27.](#)

Вступ

Соціальна робота, від моменту початку своєї професіоналізації наприкінці XIX століття, постійно розвивається. Оновлюється не лише репертуар тих технік та інтервенцій (організаційних процедур), які використовують соціальні працівники, а й теорія соціальної роботи як сукупність уявлень та концепцій, що відображають тенденції розвитку професії, обґрунтовують моделі втручання. Чинне глобальне визначення соціальної роботи, ухвалене 2014 р., наголошує на тому, що вона послуговується власними теоріями [7]; у той час як попереднє визначення стверджувало оперття соціальної роботи на теорії людської поведінки та теорії соціальних систем [8].

Однією з сучасних теорій (концепцій) соціальної роботи вважають «зелену соціальну роботу» (англ. – green social work). Ця теорія широко представлена у закордонній літературі, практиці та в навчальних дисциплінах. Проте в українському науковому дискурсі зелена соціальна робота

допоки не обговорюється науковцями (за винятком А. Львовичіної [6], котра зосереджує увагу на екологічній свідомості) належним чином. Хоча ідеї, на які спирається нова теоретична розробка, видаються цілком актуальними для України з огляду на її екологічні виклики [4; 9] та структурну нерівність [2].

Ця стаття має на меті розглянути передумови виникнення зеленої соціальної роботи як напряму теоретизування, окреслити стратегії, які пропонує ця теорія, проаналізувати їх втілення у практичній діяльності та під час навчання соціальних працівників.

Методологія роботи

Ця наукова розвідка ґрунтується на системному аналізі наукової літератури на основі пошукових запитів у GoogleScholar. Для пошуку використовувались ключові слова «green social work», «ecological justice and social work», «ecological perspective and social work», «green social work and education». Під час пошуку було обрано часовий інтервал 2000-2017 рр.

Під час пошуку було отримано понад 350 англійських посилань на наукові публікації. Для аналізу відібрано ті повнотекстові статті та монографії, до яких наявний доступ через наукометричну базу даних EBSCO і які розкривали теоретичні та практичні аспекти реалізації зеленої соціальної роботи, її витоків (таких публікацій виявилось 67).

Слід зауважити, що для написання статті використано також окремі наукові роботи, опубліковані й до 2000 року, оскільки в них викладено парадигмальні засади, що сформували сучасні уявлення про зелену соціальну роботу, і це становило інтерес під час аналізу. Окрему увагу приділено стратегічним документам міжнародних організацій (ООН, Міжнародної федерації соціальних працівників, Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи тощо), національних асоціацій соціальних працівників тощо, у яких ішлося про екологічну складову діяльності соціальних працівників та сталий розвиток. Загалом було відібрано та проаналізовано 15 таких документів.

Концептуальною основою для проведення аналізу слугували: 1) структурний підхід, зокрема, соціальний конструктивізм П. Бурдье [1], який обґрунтував важливість вивчення фізичного простору як необхідного елемента цілісного розуміння суспільства і соціальних процесів, що в ньому відбуваються, та 2) соціологія навколишнього середовища (*environmental sociology*), у витоків якої стояли соціологи Р. Данлеп та У. Кеттон, що звертає увагу на політичні, культурні та соціальні чинники використання природних ресурсів [34]. З огляду на такі методичні підходи у фокус уваги дослідження потрапила макропрактика соціальної роботи, тобто та діяльність соціальних працівників, яка спрямована на врегулювання відносин на рівні макросистем (економічний, культурний, політичний, соціальний контекст, екологія, суспільна дискримінація тощо) [47], а також деякі інтервенції на рівні мікропрактики.

Результати пошукової роботи та аналізу згруповані – на основі тематичного аналізу [38] – у блоки, що демонструють історичний процес від зародження ідей екологізму, їх впровадження у соціальній роботі і використання у навчальному процесі, що забезпечує інституціоналізацію практик та знань (рис. 1).

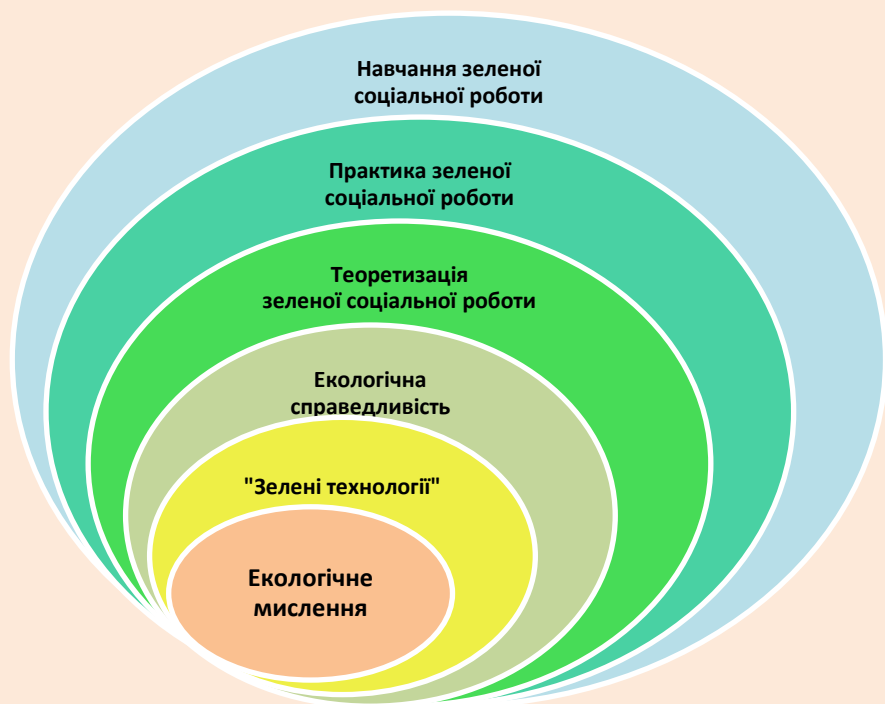

Рис. 1. Тематичні блоки дослідження, що віддзеркалюють процес становлення теорії і практики зеленої соціальної роботи з 1980-х років і до 2017 р.

У цій статті тематичні блоки зазнали подальшої агрегації. Відтак у роботі представлене авторське бачення: 1) історичного екскурсу, що передував появі концепції зеленої соціальної роботи; 2) аналіз визначень зеленої соціальної роботи, її теоретичного обґрунтування та зв'язків із концепцією сталого розвитку 3) огляд інституціоналізованих форм зеленої соціальної роботи у вигляді макропрактик, конкретних інтервенцій та навчальних програм.

Ключові результати

1. Передтечі появи концепції зеленої соціальної роботи

Екологічні підходи як такі не є новими для закордонної практики соціальної роботи. Ще півстоліття тому, у 1960-х роках почав розвиватися так званий екологічний підхід до мікропрактики соціальної роботи на індивідуальному рівні. Він спирався на концепцію екології людини (соціальну екологію), яка пояснювала закономірності взаємодії суспільства й навколишнього середовища, а також проблемами збереження довкілля. «Класичний» екологічний підхід у соціальній роботі виходить із ідеї «людини-в-оточенні», тобто того, що для допомоги особі подолати певні проблеми важливі взаємовплив оточення та людини, а також їх взаємообмін [43; 44]. У 1980-х у науковій літературі з'явилась критика цього підходу і розуміння, що соціальні працівники повинні впливати на соціальне та фізичне середовище клієнта, аби воно більше відповідало правам, потребам і життєвим цілям особистості [90].

Вплив екологічної теорії на соціальну роботу не обмежується мікропрактикою. У 1980-1990-х у літературі із соціальної роботи [17; 18; 23; 54; 74; 80] дедалі більше уваги приділяли питанням, які опинились у тогочасному політичному порядку денному – глобальній екологічній кризі, зумовленій діяльністю людини та техногенними катастрофами, зокрема й Чорнобильській, проблемам зміни клімату та природнім стихійним лихам, наявному чи потенційному дефіциту природних ресурсів, урбанізації та масовій міграції.

Професійні дискусії почасти спирались на такий тогочасний напрям екологічної думки як «екологія людини» (антропоекологія), розроблений ще наприкінці 1970-х в дусі неодюркгеймівського напрямку з наголосом саме на соціальному, а не на індивідуальному споживанні ресурсів [62; 78]. З точки зору Ф. Баттела сформувалась «субкультурно-інвайронментальна» практика, за якою людство схильне використовувати природні ресурси у виробництві, у споживанні речей і послуг, в інституційній поведінці, особливо не замислюючись щодо їх вичерпування або про те, як це вплине на екосистему [20, с. 66]. І саме цій практиці кинули виклик соціальна екологія і соціальні рухи.

Наразі екологізм або інвайронменталізм (від англ. environment – довкілля, навколишнє середовище) поступово увійшов до сучасного політичного мислення [14; 27] та став основою соціального активізму [40; 81]. Як стверджує автор багатьох видань на тему екологізму Р. Екерслі, наприкінці 1990-х та на початку 2000-х критична політична екологія

розширила межі громади. До громади почали відносити й навколишнє середовище, зокрема, природне довкілля [36]. Як свідчить аналіз наукових публікацій [50; 71], боротьба за збереження довкілля, чисте середовище стала різновидом активізму й увійшла до репертуару політичної діяльності, а згодом, із середини 2000-х, стала інструментом державної та наддержавної (глобальної) політики.

Р. Естес, який вивчав суспільні рухи, що сприяли розвиткові ідей екологізму (а опосередковано й зеленої соціальної роботи), виокремлює, починаючи з 1960-х років, щонайменше дев'ять подібних рухів: 1) ранні руху екології навколишнього середовища і людини в Європі та Північній Америці; 2) антивоєнні та антиатомні рухи Європи та Північної Америки; 3) рух «світового порядку»; 4) рух «моделювання світової динаміки»; 5) європейський «зелений» рух; 6) рух «альтернативна економіка»; 7) жіночий рух у Північній Америці та Європі, а останнім часом – в Латинській Америці; 8) рух корінних народів в Латинській Америці, Азії та окремих районах Тихого океану; 9) світовий рух за права людини [40]. Ці та інші рухи, екоцентричність політики, «зелена політична перспектива» і посилення вимог щодо екологічної відповідальності [35] сприяли впровадженню у практику концепцій «зелених технологій» (як-от, альтернативних джерел в енергетиці) [93] та «зеленої роботи» (за твердженням Л. Петтінгер, діяльності, що зменшує деградацію природи) [70].

У 2010-х розвитку дістали ідеї «зеленої економіки», яку Програма ООН з навколишнього середовища визначає як

таку, що підвищує добробут людей і забезпечує соціальну справедливість, при цьому істотно знижує ризики для довкілля та збільшення бідності населення [86]. А оскільки зростання доходів і зайнятості забезпечується державними і приватними інвестиціями, що зменшують викиди вуглецю та забруднення середовища, підвищують ефективність використання енергії та ресурсів і запобігають втраті біорізноманіття та сприяють наданню екосистемних послуг, то ООН вважає, що ці інвестиції доцільно підтримувати за допомогою цільових державних витрат, реформ у сфері політики і зміни системи регулювання. Окрім цього, має бути впроваджений «зелений банкінг» [51], який заохочує сприятливі для довкілля ініціативи, проекти та інвестиції. Вбачається, що такий шлях розвитку повинен зберігати, збільшувати і, де це необхідно, відновлювати природний капітал як найважливіший економічний актив і джерело суспільних благ, особливо для бідних верств населення, джерела доходу і захищеність яких залежать від природи.

Розвиток політики екологічної відповідальності і впровадження зелених технологій супроводжувались формуванням екологічної культури і відповідного публічного та наукового дискурсу [12; 56]. В. Плавчак цілком резонно стверджує, що така культура ґрунтується на визнанні дуалізмів природа-культура та потреби-культура. Цілком можна пристати до думки автора щодо наявності багаторівневих викликів матеріального і нематеріального характеру у ставленні до довкілля, до природи як данності, а не як до інструментального ресурсу [72, с. 4].

На особливу увагу в контексті аналізу історії розвитку концепцій соціальної роботи заслуговують питання «екологічної справедливості» та «екологічного расизму». Оскільки засадничим принципом соціальної роботи вважають опертя на соціальну справедливість [7], то питання справедливості у доступі до природних ресурсів та умов довкілля теж відіграють важливу роль у формуванні нових концепції соціальної роботи.

Зауважу, що ще у 1991 році на зустрічі представників національних меншин у США було ухвалено документ «17 принципів екологічної справедливості», в якому йшлося про те, що громади повинні мати рівномірний доступ до природних ресурсів і безпечного середовища [63]. Дж. Пітерз, аргументуючи соціальність проблем екології, слушно відзначає, що кліматичні зміни впливають на доступ до води та родючих ґрунтів, що у свою чергу сприяє появі так званих «екологічних біженців». Забруднення повітря та шум трафіку спричиняють різні захворювання, ціни на енергію, їжу та інші продукти збільшуються [67].

У 1990-ті Р. Буллард та інші науковці [88; 24] запропонували концепцію «екологічного расизму», який вони визначали через непропорційний вплив небезпек навколишнього середовища, особливо токсичних сміттєзвалищ та забруднюючих фабрик, на представників етнічних меншин та малозабезпечені громади. При цьому пожвавлення академічного дискурсу у розвинених країнах відбувалось на тлі піднесення політичного активізму і мобілізації громад у захисті своїх екологічних прав [21; 27].

Зрештою у 1994 р. Президент США Б. Клінтон підписав розпорядження «Про екологічну справедливість для населення з низькими доходами та меншин». Цей документ спрямовує федеральні установи на досягнення екологічної справедливості шляхом виявлення та, за необхідності, мінімізацію непропорційно високого негативного впливу своєї діяльності на здоров'я людей або довкілля на представників етнічних меншин та малозабезпеченого населення [39]. Така інституціоналізація екологічної справедливості мала важливий вплив на соціальне конструювання динамічної взаємодії між суспільством та природнім середовищем. Науковці [58; 59] почали відзначати, що майбутнє здоров'я і виживання людства безпосередньо залежить від усвідомленого ставлення теперішнього покоління до довкілля.

Таким чином, появі зеленої соціальної роботи як теорії та практики передували формування екологізму як напряму соціологічного дискурсу та політичного мислення, а також соціальний активізм на рівні громад, привнесення питань екології у політичний порядок денний, зокрема артикуляція суспільних запитів на екологічну справедливість, і розвиток так званих зелених технологій у різних сферах. При цьому характер причинно-наслідкових зв'язків між цими складниками не має лінійної тяглості, адже ці процеси відбувались нерівномірно у різних країнах.

2. Концептуалізація зеленої соціальної роботи

Розвиток теоретичних концепцій зеленої соціальної роботи пов'язують з ім'ям Лени Доміnellі, яка є прихильницею структуралістських підходів до розв'язання соціальних проблем і активізації пригнічених груп населення. Лена Доміnellі – професор Даремського університету (Велика Британія). Наразі ця дослідниця посідає чільне місце у сучасній науковій думці із соціальної роботи. Вона авторка понад 500 наукових публікацій, колишній Президент Міжнародної Асоціації шкіл соціальної роботи, від 2008 р. очолює Комітет з питань сталого розвитку у цій Асоціації, відзначена за свою наукову діяльність і активізм багатьма міжнародними нагородами [73]. Теоретичні засади зеленої роботи викладено у її книзі «Зелена соціальна робота: від кризи навколишнього середовища до екологічної справедливості» (2012) [29]. Їй передували інші публікації цієї авторки, в яких обговорювалась роль соціальних працівників у сприянні захисту людей і громад від екологічних катастроф [28].

Метою зеленої соціальної роботи британська дослідниця вважає «роботу над реформуванням суспільно-політичного життя й економічних сил, які негативно впливають на якість життя бідних і маргіналізованих верств населення, сприяння безпечним політичним змінам та соціальним перетворенням, необхідним для посилення добробуту людей і планети сьогодні та в майбутньому» [29, с. 25].

Загалом, зелена соціальна робота охоплює дуже глобальні питання розвитку та життєдіяльності планети, не

обмежуючись поняттями країн, держав чи суспільств, декларуючи необхідність рівного доступу до всіх ресурсів планети починаючи з природних і закінчуючи матеріальними благами: рівний доступ до питної води, продуктів харчування, чистого повітря, природних копалин, розподілу фінансових потоків тощо.

Домінеллі наполягає, що зберігаючи існуючу систему взаємовідносин, ми рухаємося в сторону деградації природного середовища, що веде до таких техногенних катастроф як бідність, збройні конфлікти, забруднення, надмірна урбанізація (мегаполіси, відсутність інфраструктури та комунальних та медичних послуг) [31].

Одночасно з Леною Домінеллі питання концептуалізації екологічно-орієнтованих практик соціальної роботи досліджували Джон Коатс (Канада) та Мел Грей (Австралія). Вони наголошували, що реагування на проблеми, пов'язані з руйнуванням довкілля, дозволило соціальній роботі як професії переглянути свої основні концепції та обов'язки перед людьми та громадами [23]. Однак, ці автори не послуговувались конструктом «зелена соціальна робота», а звертали увагу на міждисциплінарність екологічних підходів і на важливість широкої бази знань та взаємодії соціальних працівників з представниками інших професій, з тим, щоб ефективно реагувати на багато аспектів зміни клімату та деградації довкілля.

Сутнісний доробок у посилення теоретичного обґрунтування екологічної спрямованості сучасної професійної соціальної роботи зробив Джеф Пітерс (Бельгія).

У своїх працях [67-69] він обстоює потребу у розвитку екосоціального підходу. На його думку, екосоціальна робота має три складові: активізація (наснаження, імпауермент), при чому йдеться переважно не про індивідуальний, а про колективний вимір, тобто про наснаження громад; соціальний капітал, знову ж таки як ресурс громади; життестійкість (резилієнс) як здатність груп і громад протистояти викликам.

Пітерс виділяє кілька функцій екосоціальної роботи. Перш за все, соціальне навчання – поширення ідей розумного споживання та виробництва, з наголосом на значенні здорового довкілля для людського добробуту. По-друге, посилення соціального виміру сталого розвитку. При цьому сталий розвиток автор розглядає як інтеракцію в межах трьох вимірів: економічного, соціального та екологічного (процвітання, людина, планета) і відповідно як баланс капіталів: соціального, екологічного, економічного, а також людського та фінансового. Фокус соціальної роботи на соціальній справедливості може сприяти раціональному розподілу ресурсів у межах процесів сталого розвитку. Йдеться також про формування нового розуміння добробуту, залучення людей до активної участі в житті громади. У сфері політики соціальна робота може сприяти розвитку громад не тільки через практику адвокатування певних рішень, а й через побудову мереж та коаліцій громадянського суспільства. Соціальні працівники завжди мають залишатися критичними в разі прийняття владою неетичних рішень в контексті сталого розвитку [67-69]. Таким чином, соціальні

працівники можуть стати підтримкою або опозицією владі, залежно від характеру прийнятих рішень.

Ці ідеї співзвучні підходам інших авторів, які розглядають екосоціальну роботу [10; 53; 57; 77] або зелену соціальну роботу [13; 16]. Науковці доходять спільної думки в тому, що соціальні працівники – це адвокати змін та всіх аспектів соціальної справедливості, серед інших і теми довкілля, в якому живуть громади, а здорове довкілля розглядається ними як невіддільне право людини, складова людської гідності та недискримінації.

Дискусіям щодо того, чи є соціальна робота «зеленою професією», поклало край обговорення та підтримання ООН концепції сталого розвитку [26]. Міжнародні фахові організації соціальних працівників почали активно використовувати ідеї цієї концепції у своїх документах. Зокрема, документ «Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій» (ухвалений Міжнародною федерацією соціальних працівників, Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи і Міжнародною радою соціального добробуту та оприлюднений 2012 р.) [84] з-поміж пріоритетів соціальної роботи визначає сприяння стабільності довкілля.

У 2015 р. після широкого обговорення документів, викладених у вільному доступі на сайті ООН, було ухвалено Глобальні цілі сталого розвитку [87]. І одразу після цього побачили світ наступні документи: 1) резолюція «Роль соціальної роботи в системах соціального захисту: універсальне право на соціальний захист» (Міжнародна

федерація соціальних працівників, 2016) [85], яка розглядає значення соціального захисту задля сталого соціального розвитку; 2) заява «Сприяння екологічній та суспільній стійкості» (Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи, 2016) [45], яка визначає завдання соціальних працівників з огляду на потребу у забезпеченні сталого розвитку суспільства.

Наразі Глобальні цілі сталого розвитку і соціальна робота мають багато спільного. Наприклад, документ ООН використовує такі поняття, як людська гідність, повага до різноманітності, рівність і недискримінація, розширення можливостей, впевненість, самодопомога і реалізація повного потенціалу людини. Ці поняття важливі для практики соціальної роботи, адже вони становлять основу професійного світогляду соціальних працівників.

Отже, аналіз джерел свідчить, що попри термінологічну відмінність («зелена соціальна робота», «екосоціальна робота», «екологічна практика соціальної роботи») розвиток зеленої соціальної роботи відбувається у межах структуралістського, антидискримінаційного підходу до тріади відносин «людина – суспільство – природа» та посилюється тим, що концепція сталого розвитку, яка стала частиною глобальної, транснаціональної політики, має багато спільного з макропрактикою соціальної роботи.

Зелену соціальну роботу вважають інноваційним підходом до екологічних проблем. Ці нововведення включають: холістичний (цілісний) підхід до всіх народів, інших живих істот рослин та тварин, а також фізичної

екосистеми; визнання взаємозв'язку між усіма цими складовими; переосмислення обов'язку піклуватися про інших, зокрема обов'язку піклуватися про планету. Водночас зелена соціальна робота продовжує традиції радикальної (критичної) парадигми соціальної роботи, яка протистоїть неолібералізації та бездумній індустріалізації, ставленню людей до природи та планети як до засобу, який слід експлуатувати, щоб заробити прибуток для тих, хто любить розкішний і багатий спосіб життя [37]. Цінності зеленої соціальної роботи включають: сприяння рівності, соціальній інтеграції, справедливому розподілу ресурсів, зобов'язання не руйнувати ресурси, щоб вони могли бути збережені для майбутніх поколінь людей, тварин, рослин та планети Земля, а також права людей на те, щоб жити і задовольняти свої потреби.

3. Інституціоналізація зеленої соціальної роботи

Інституціоналізація зеленої соціальної роботи, як і будь-якої іншої парадигми соціальної роботи, відбувається через практику, академізацію та інтерналізацію професійною культурою. Розглянемо ці виміри інституціоналізації детальніше.

Аналіз наукових публікацій з тематики зеленої соціальної роботи дав змогу виокремити ключові стратегії практики соціальної роботи у рамках екологічної перспективи: випереджувальну та реагуювальну (див. табл 1). Слід зауважити, що запропонована класифікація є умовною, адже обидві стратегії спрямовані на соціальні зміни в

громадах за участю її членів, використовують підхід, орієнтований на сильні сторони та розвиток стійкості (резилієнс).

Табл.1. Ключові стратегії практики соціальної роботи у рамках екологічної перспективи

Стратегія	Зміст	Публікацій, що описують стратегію
<i>Випереджувальна</i>	Боротьба за доступність ресурсів для всіх, формування раціонального споживання природних ресурсів; залучення громад та користувачів послуг до здобуття знань та навичок, які дадуть інноваційні, альтернативні рішення для подолання наявних чи потенційних екологічних криз	Л. Домінеллі [29] А-Л. Матт'єс, К. Нархі та Д. Уорд [83] Д. Пітерс [67-69] Л. Степлс [81]
<i>Реагувальна</i>	Робота з тими особами, групами та громадами, які потерпіли від надзвичайних ситуацій (природних катастроф, стихійних лих, техногенних катастроф, війн абощо), над відновленням життєдіяльності громади та доступу до ресурсів	Л. Домінеллі [30] Д. Дролет [32] М.Д. Захур та Е.Б. Гаррел [95] Б. Р. Нікку [66]

Джерело: побудовано авторкою на основі вивчення літератури.

Як зауважує Дж. Пітерс [68], роль соціальної роботи – будувати соціальний капітал, базуючись на наснаженні та взаємодії між різними соціальними акторами. Відтак можна погодитися з думкою про те, що інтервенції зеленої соціальної роботи є різновидами антидискримінаційної наснажувальної практики в громаді та в ширшому суспільстві [48].

Згідно із літературою [29; 69; 83; 96] соціальні працівники мають бути активними суб'єктами викорінення соціальних та екологічних проблем, розв'язання структурних нерівностей, виконувати наступні завдання у межах роботи в громаді: 1) оцінка ризиків, необхідності певних втручань; 2) планування пом'якшення наслідків; 3) розробка конкретного плану дій соціально-економічного розвитку громади чи груп у ній; 4) впровадження плану дій, координація, доставка товарів та послуг, підтримка окремих людей у громаді для відновленні їхнього життя, розвиток стійкості та спроможності мінімізувати майбутні ризики, надання допомоги сім'ям у виконанні їхніх зобов'язань, підтримка самоорганізації в громаді тощо; 5) оцінка виконання плану, пропагування і лобювання наступних змін. Відповідно соціальні працівники можуть діяти як консультанти, які допомагають людям впоратися з емоційними наслідками соціальної та екологічної несправедливості; фасилітатори; координатори; мобілізатори людей, ресурсів та систем; переговорники або брокери між громадами та різними рівнями державного управління; посередники між групами, що перебувають у конфлікті; консультанти державних та інших служб; захисники прав

людини; тренери, які навчають, яким чином отримати доступ до певних ресурсів; аналітики; посередники між представниками різних професій (за висловом Л. Домінеллі, «міждисциплінарні перекладачі» [29, с. 34]).

Аналізуючи практику зеленої соціальної роботи, важко оминати доробки М. Унгара [89]. Саме він запропонував соціальним працівникам послуговуватись принципом екологічної перспективи, тобто розумінням, що сукупність ресурсів громади важливіша для її стійкості до викликів, аніж особисті якості кожного індивіда окремо. З-поміж інтервенцій у межах екосоціальної роботи цей автор виокремлює: фасилітовану навігацію (допомогу громади в тому, щоб зробити доступним її ресурси для кожного її представника), фасилітовані переговори (допомога громади у тому, щоб її представники ефективно вели переговори за ресурси), диференційний вплив (чим більш вразливою є особа, тим позитивніше впливатиме ресурс на її чи його психосоціальний розвиток), комплексність (для забезпечення синергії ресурсів громади необхідно залучати одночасно багато взаємозалежних процесів).

Соціальні працівники беруть участь в екологічних рухах і спонукають громади обстоювати свої права на безпечне середовище, вимагають разом із громадами дотримання законів і норм [92].

Можна вести мову про те, що практика зеленої соціальної роботи демонструє багаторівневий системний підхід: соціальна дія має бути спрямована на всі рівні та зв'язки між ними одночасно, соціальна робота повинна

будувати альянси з іншими сферами. Основа цього підходу – розвиток громад та побудова мережі, яка буде стійкою, але здатною до змін. Водночас до цієї роботи можуть бути залучені й соціальні працівники, які здійснюють індивідуальну чи групову соціальну роботу з окремими особами та сім'ями [67].

Строкатість і нелінійність екосоціальних інтервенцій, варіативність ролей соціальних працівників в обстоюванні екологічної справедливості обмежує виразне визначення практики зеленої соціальної роботи, породжує академічні дебати, зумовлює появу американської, австралійської, європейської (британської, скандинавської тощо), японської академічних шкіл зеленої соціальної роботи. Аналіз літератури доводить, що в навчанні зеленій соціальній роботі у різних країнах роблять неоднакові наголоси і приділяють «зеленим інтервенціям» різну увагу. В деяких випадках не йдеться про зелену соціальну роботу як таку, але університети приділяють неабияку увагу навчанню соціальних працівників діям в умовах стихійних лих та різного роду катастроф, тобто в екстремальних умовах [42].

Дослідники відзначають, що на особливу увагу соціальних працівників заслуговують ті, хто перебуває у невідповідному соціальному становищі, адже вони потерпають від лих найбільше, прикладом чого може слугувати Нью-Орлеан (США), уцент зруйнований ураганом Катарина. У найскрутнішому становищі тоді опинились мешканці бідних афро-американських кварталів, які були у вразливому становищі й до стихійного лиха. Відтак майбутні соціальні

працівники мають вчитися протидіяти подвійній дискримінації, мати готовність протистояти лихам і розуміти зміну «нормальності» (в розумінні соціального конструктивізму) ситуації, координувати рятувальні програми і програми допомоги, надавати первинну психологічну допомогу жертвам лих та переселенцям [11; 94].

В інших навчальних закладах соціальні працівники опанують роботу із сільськими громадами щодо впровадження «зелених технологій» і розумного споживання природних ресурсів [25; 52]. Публікації також підтверджують, що підготовка соціальних працівників до роботи в рамках екологічних підходів відбувається з огляду на концепцію сталого розвитку, й саме ця концепція слугує парадигмальною основою відповідних навчальних курсів [65; 82]. Ці роботи доводять, що залучення студентів, підвищення обізнаності щодо їхньої ролі в захисті та збереженні довкілля критично важливі як для збереження ресурсів для прийдешніх поколінь, так і для професійного розвитку соціальної роботи.

Деякі автори ведуть мову про те, що все навчання соціальних працівників має бути наскрізно «зеленим», і пропонують різноманітні стратегії, як цього досягнути [33]. Наприклад, Е. Лукас-Дарбі [61] описує включення зеленої теми до семестрового курсу «Практична соціальна робота в громаді» для бакалаврів соціальної роботи. Студенти готують свої «зелені» проекти як обов'язкове завдання в межах курсу. На думку дослідниці, включення охорони довкілля до курсу допомагає студентам зрозуміти важливість

цієї теми та визначити свою роль, яку вони можуть вже зараз виконувати задля збереження довкілля. Авторка також наводить попередні дослідження, де визначено, що такі сфери як транспорт, постачання енергії, будівництво, зменшення кількості відходів, мають безпосередній вплив на клієнтів соціальної роботи. «Зелений» підхід вона визначає як усвідомлення впливу діяльності людини на майбуття планети. Діяти в межах «зеленого» підходу – зменшувати негативні впливи на довкілля.

Авторка описує теоретичну базу курсу: декілька тем, що стосуються охорони довкілля, зеленої економіки та їхній вплив на клієнтів соціальної роботи. В межах курсу всі студенти мають обрати громаду, в якій працюватимуть, визначити в ній «зелену» проблему чи потребу, розробити план дій та практично допомогти втілити цей план за допомогою інструментів соціальної роботи. Проект має передбачати відповіді на низку запитань: чому була обрана відповідна проблема чи потреба, чому її розглядають як проблему чи потребу в громаді, якими були попередні спроби вирішення проблеми в громаді, якими є очікувані зміни, якими є сильні та слабкі сторони організації, планування зусиль щодо вирішення проблеми, якими є очевидні переваги втілення плану для громади, якою є роль соціального працівника, які лідерські навички (стратегії лідерства) потрібні для вирішення проблеми, якими є найраціональніші стратегії для вирішення соціальної проблеми. Таким чином, авторка детально описує «зелений» проект для студентів у межах курсу, спрямованого на практику соціальної роботи в громаді.

У табл. 2 узагальнено ідеї щодо навчання майбутніх соціальних працівників практичним аспектам соціальної роботи у рамках екологічної перспективи.

Табл.2. Підходи до навчання соціальної роботи у рамках екологічної перспективи

Підхід	Зміст	Публікації, що описують підхід
<i>Підготовка до роботи в умовах катастроф</i>	Координація програм допомоги, перша психологічна допомога потерпілим, протидія дискримінації, мобілізація громад на відновлення середовища	Т. Апатія-Вейг [11] П. А Фіндлі, К. Дж Поттик., С. Джордано [42] М. Закур [94]
<i>Підготовка до роботи щодо соціально-економічного та екологічного розвитку громад</i>	Зменшення екологічної несправедливості в громаді, формування готовності протидіяти екологічним викликам, навчання розумному споживанню, впровадження зелених технологій	Ф. Крауфорд та ін. [25] К. Харріс, Дж. Бодді [52] Е. Лукас-Дарбі [61] Д. Пітерс [69]
<i>Підготовка до політичної соціальної роботи</i>	Лобювання інтересів громад і груп, які зазнають екологічної дискримінації, протидія структурній нерівності, вплив на урядові структури задля втілення ідей сталого розвитку	Дж. Дролет, Г. Ву, М. Тейлор, А. Деннех [33] А. Несмит, Н. Сміт [65] С. Тейшейра, А. Крінгс [82] Г. М. Ядама [92]

Джерело: побудовано авторкою на основі вивчення літератури.

Окрім академізації зеленої соціальної роботи відбувається й її інтерналізація професійною спільнотою. Хоча етичні кодекси для фахівців соціальної роботи Британської асоціації соціальних працівників [15], Канадської асоціації соціальних працівників [22], Національної асоціації соціальних працівників США [64] не містять безпосередніх згадок про практику зеленої соціальної роботи, проте описи функцій та відповідальності соціальних працівників за викорінення структурних нерівностей, відповідальності перед суспільством цілком відповідають сучасним уявленням про роль соціальної роботи у забезпеченні сталого розвитку [19]. Це саме стосується й Глобального визначення соціальної роботи, ухваленого 2014 р. [46]. Водночас ще у 2009 році Національна асоціація соціальних працівників США ухвалила спеціальну заяву, якою визнала довікля сферою втручання соціальних працівників [79].

Важливим показником інституціоналізації нових екосоціальних підходів соціальної роботи на міжнародному рівні й нового бачення професії можна вважати той факт, що у 2018 році Всесвітній день соціальної роботи, який відзначається у другий вівторок березня, має гасло «Сприяння сталості громад та довікля» [91]. Глобальний форум соціальної роботи, який організовується щодвароки, у 2018 році має назву «Сталість довікля і громад: рішення людей у мінливому суспільстві» [55]. Ці кроки свідчать про просування ідей зеленої соціальної роботи від суто академічної концепції до глобального професійного тренду, перегляд меж і функцій соціальної роботи як фаху.

Отже, проведений аналіз досліджень і документів міжнародних організацій засвідчує, що зелена соціальна робота або екосоціальна робота проходить процес поступової інституціоналізації. Вона в цілому орієнтована на активний розвиток і самоорганізацію громад.

Підсумкові міркування

Концепція зеленої соціальної роботи спирається на структурний підхід до розв'язання проблем соціальної нерівності та бідності, наголошує на потребі такої діяльності соціальних працівників, яка була б орієнтована на забезпечення гідних умов навколишнього середовища та екологічної справедливості, належного і рівного доступу до природних ресурсів, веде мову про зміну соціального контексту та збереження довкілля, обґрунтовує специфічну практику втручання соціальних працівників в умовах екологічних та техногенних катастроф.

Узагальнюючи проведений аналіз, можна визначити, що на сучасному етапі свого розвитку теорія і практика зеленої соціальної роботи характеризуються наступним:

1) зелена соціальна робота виходить із холістичної (цілісної) парадигми й пов'язана з радикальними (критичними) теоріями соціальної роботи та ідеями соціального конструктивізму;

2) вона вводить поняття «екологічної справедливості» в рамках концепції соціальної справедливості і ставить під сумнів несправедливий та нераціональний розподіл ресурсів, короткострокове планування і діяльність політичних

структур, орієнтовану на підтримку неоліберальних моделей індустріалізації;

3) вона може вважатися мульти- чи трансдисциплінарною, оскільки інкорпорує знання та навички з різних сфер, а не тільки соціальної роботи, й передбачає взаємодію з представниками інших професій;

4) вона обстоює потребу у специфічних для місцевості, культурно відповідних підходах до зменшення ризиків та ліквідації наслідків стихійних лих, передбачає розвиток громади на основі підходу, орієнтованого на сильні сторони та розвиток соціального капіталу, за якого громада розглядається як співвиробник соціальних змін у подолання структурних нерівностей;

5) вона розширює поле діяльності соціальних працівників – з прав людини, роботи з уразливими, маргінальними групами населення, роботою над стигмою, дискримінацією тощо, до питання справедливості розподілу ресурсів навколишнього середовища, планети в цілому.

Концепції сталого розвитку, зокрема сталого соціального розвитку, знаходять дедалі більше поширення в документах професійних організацій, які визначають завдання соціальної роботи, а також у науковій літературі. Наразі формування ідей зеленої соціальної роботи (екологічних напрямів соціальної роботи) продовжує досить традиційну для соціальної роботи парадигму захисту прав людини та стійкого розвитку громад, які спираються на макропрактику соціальної роботи.

З огляду на наявні документи професійних організацій та проведені дослідження завдання зеленої соціальної роботи у контексті Глобальних цілей сталого розвитку [87] полягають у втіленні підходів, орієнтованих на забезпечення стійкого соціального розвитку людей та громад, у яких вони мешкають, обстоювання прав людини, зокрема на безпечне середовище. На практиці це реалізується через забезпечення прав людини і протидію бідності, макросистемну «політичну соціальну роботу» як відповідь на економічну кризу та політику економічної ощадливості, яка знайшла вираження у сутнісному перегляді соціальних програм [60].

Таке широке розуміння сучасної практики соціальної роботи протистоїть «дефіцитним», патерналістським моделям соціальної роботи, які властиві Україні, як і деяким іншим постсоціалістичним країнам, й фокусуються на патологіях, проблемах чи відсутності у клієнтів потрібних ресурсів [76]. Ця новітня практика також протистоїть неоліберальним тенденціям зведення змісту практики соціальної роботи до короткострокового догляду за тими, хто не може обійтися без сторонньої допомоги. Вона також виходить за межі екологічної психології [3; 5], оскільки зелена соціальна робота передбачає вплив на соціальний контекст і владу в громадах.

Чи потрібна Україні зелена соціальна робота як різновид антидискримінаційної практики? Які уроки з фахових трансформацій міжнародної соціальної роботи може винести для себе українська професійна спільнота, що почасти перебуває під впливом традиційних пострадянських

концепцій «соціального забезпечення»? Чи готові університети до викладання курсів для соціальних працівників із впровадження в громадах силами членів цих громад екологічних проектів та «зелених технологій» як основи соціально-економічного розвитку, а не лише курсів із формування екологічної свідомості? Напевне, як це було й раніше [76], саме університетське, академічне середовище має стати каталізатором осучаснення професії соціального працівника в Україні, привнесення у фах нових ідей і відпрацювання технік, що відповідають перспективним напрямкам розвитку професії.

Очевидно, що мало хто заперечуватиме: в країні, яка пережила дві хвили внутрішньої міграції (після Чорнобильської катастрофи та збройного конфлікту на території Донбасу), яка має райони із загрозами паводків та підтоплень, громади із вкрай несприятливою екологічною ситуацією, а також так звані депресивні райони, не кажучи вже про структурні нерівності в громадах і між громадами, стійку тенденцію урбанізації, слід було б більше уваги приділяти екосоціальним підходам і формуванню життєстійкості вразливих груп у громадах, а не обговоренню розмірів державних субсидій і матеріальної допомоги.

Подяка

Хочу подякувати студенткам програми підготовки докторів філософії за спеціальністю «Соціальна робота» Академії праці, соціальних відносин і туризму за наснаження. Саме ви своїми заповзятими дискусіями й вдумливими презентаціями стосовно ідей сталого розвитку, філософії зеленої соціальної роботи,

особливостей підходу, орієнтованого на сильні сторони, та моделі резілієнс (стійкості), спонукали мене завершити цю наукову розвідку. Ви мали рацію, коли казали, що в Україні мало аналізують сучасні теорії соціальної роботи й тенденції розвитку її міжнародної практики, критикували україномовний академічний дискурс за відсталість, а мене за те, що не пишу про те, про що розповідаю на заняттях. Буду виправлятись!

Я надзвичайно вдячна Лені Домінеллі за змогу спілкуватись особисто, за співпрацю і за можливість долучитись до написання книжки «*The Routledge Handbook of Green Social Work*» [97] за її вимогливим редагуванням, яка має бути презентована на світовому конгресі із соціальної роботи в Ірландії влітку 2018 року.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Бурдье П. *Социальное пространство: поля и практики* / Сост. и пер. с фр. Н.А. Шматко. Ч. 1. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 567 с.
2. Лібанова Е. М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник Академії наук України*. 2017. № (5). С. 22-25.
3. Львовичкіна А.М. *Психологічні засади формування еколого-орієнтованої свідомості*. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 422 с.
4. Люта Н. Г. Екологічний стан довкілля та європейські перспективи України. *Мінеральні ресурси України*. 2011. № 1. С. 6-11.
5. Потапчук Л.В. *Екологічна психологія*. Луцьк: Вежа-Друк, 2012. 212 с.
6. Програма XIII Міжнародної конференції з екологічної психології «Сучасні проблеми екологічної психології: Життєдіяльність особистості в умовах сучасного міста.

- Екологічна психологія в Україні*. 2017.12-13 травня. URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf/program_2017.pdf (дата звернення: 11.10.2017).
7. Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. *Вісник АПСВ*. 2015. № 1. С. 6-11.
 8. Семигіна Т. В., Брижовата О. С. Міжнародне визначення соціальної роботи. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2002. № 3–4. С. 144–157.
 9. Сотник І. М., Петухова А. Є. Проблеми і перспективи розвитку державної політики ресурсозбереження в Україні. *Регіональна, галузева та суб'єктна економіка України на шляху до євроінтеграції*: м-ли ІХ міжнар. наук.-практ. конф. Харків: ХНУБА, 2017. Ч. 1. С. 138–140.
 10. Alston M. Social work, climate change and global cooperation. *International Social Work*. 2015. Vol. 58(3). P. 355-363.
 11. Apatia-Vague T. A new kind of normality: The responses of young social workers to the Canterbury earthquake. *Social Dialogue*. 2013. Vol. 6. P. 56-61.
 12. Bang M., Medin D. I., Atran S. Cultural mosaics and mental models of nature. *PNAS*. 2007. Vol. 104. P. 13868–13874.
 13. Banks C. Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice. *Social Work Education*. 2013. Vol. 32(5). P. 692-693.
 14. Barry J., Eckersley R. *The State and the Global Ecological Crisis*. MIT Press, 2005. 307 p.
 15. *BASW: The Code of Ethics for Social Work. Statement of Principles* / British Association of Social Workers. URL: <https://www.basw.co.uk/resource/?id=501> (дата звернення 1.10.2017).
 16. Beckett C. Green Social Work. *Practice*. 2013. Vol. 25(3). P. 213-215.

17. Berger R.M., Kelly J.J. Social Work in Ecological Crisis. *Social Work*. 1993. Vol. 38 (5). P. 521-526.
18. Besthorn F. H. Deep Ecology's contributions to social work: A ten-year retrospective. *International Journal of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 248-259.
19. Bowles W., Boetto H., Jones P., McKinnon J. Is social work really greening? Exploring the place of sustainability and environment in social work codes of ethics. *International Social Work*. 2016. Vol. 1. Doi:10.1177/0020872816651695.
20. Buttel F.H. Environmental and Resource Sociology: Theoretical Issues and Opportunities for Synthesis. *Rural Sociology*. 1996. Vol. 1. P.56–76.
21. Čapek S. M. The «Environmental Justice » Frame: A Conceptual Discussion and an Application. *Social Problems*. 1993. Vol. 40 (1). P. 5-24.
22. CASW: *Code of Ethics* / Canadian Association of Social Workers. URL: <https://casw-acts.ca/en/Code-of-Ethics> (дата звернення 1.10.2017).
23. Coats J., Gray M. The environment and social work: An overview and introduction. *International Journal of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 230–238
24. Cole L. W., Foster S. R. *From the Ground: Environmental Racism and the Rise of the Environmental Justice Movement*. NYU Press, 2001. 244 p.
25. Crawford F., Augustine S. S., Earle L., Abubakar A. B. K., Luxford Y., Babacan H. Environmental Sustainability and Social Work: A Rural Australian Evaluation of Incorporating Eco-Social Work in Field Education. *Social Work Education*. 2015. Vol. 34(5). P. 586-599.
26. Dawn P., Reisch M. Rethinking Social Work's Interpretation of 'Environmental Justice': From Local to Global. *Social Work Education*. 2015. Vol. 34 (5). P. 471-483.

27. Dobson A. *Green Political Thought*. 3d ed. London: Routledge, 2000. 240 p.
28. Dominelli L. Climate change: social workers' roles and contributions to policy debates and interventions. *International Journal of Social Welfare*. 2011. Vol.20: 4. P. 30–38.
29. Dominelli L. *Green social work: From environmental crises to environmental justice*. Cambridge: Polity Press, 2012. 207 p.
30. Dominelli L. Mind the Gap': Built infrastructures, sustainable caring relations and resilient communities in extreme weather events. *Australian Social Work*. 2013. Vol. 66. P. 204-2017.
31. Dominelli L. Promoting environmental justice through green social work practice: A key challenge for practitioners and educators. *International Social Work*. 2014. Vol. 57(4). P. 338-345.
32. Drolet J. et al. Women rebuilding lives post-disaster: innovative community practices for building resilience and promoting sustainable development. *Gender & Development*. 2015. Vol. 23(3). P. 433-448.
33. Drolet J., Wu H., Taylor M., Dennehy A. Social Work and Sustainable Social Development: Teaching and Learning Strategies for 'Green Social Work' Curriculum. *Social Work Education*. 2015. Vol. 34(5). P. 528-543.
34. Dunlap R. E., Catton W. R. Environmental sociology. *Annual Review of Sociology*. 1979. Vol. 5. P. 243-273.
35. Eckersley R. *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. MIT Press, 2005. 307 p.
36. Eckersley R. *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*. MIT Press, 2004. 348 p.
37. *Economy for the One Per Cent*. Oxford: Oxfam, 2014. URL: <https://policy-practice.oxfam.org.uk/our-work/inequality/an-economy-for-the-one-percent> (дата звернення 5.08.2017).
38. Engel R., Schutt R.K. *The practice of research in social work*. 3d ed. Thousand Oaks, CA: Sage, 2013. 504 p.

39. *Environmental Justice for Low Income & Minority Populations*: Executive Order 12898, 1994 / US Department of Homeland Security. URL: <https://www.fema.gov/executive-order-12898-environmental-justice-low-income-minority-populations-1994#1> (дата звернення 1.10.2017).
40. Estes R. J. Toward sustainable development: from theory to praxis. *Transnational Social Work Practice* / N. J. Negi and R. Furman (eds.). Columbia University Press, 2010. P. 76-108.
41. *Fairness and Futurity: Essays on Environmental Sustainability and Social Justice* / A. Dobson (ed.). Oxford University Press, 1999. 328 p.
42. Findley P. A., Pottick K. J., Giordano S. Educating Graduate Social Work Students in Disaster Response: A Real-Time Case Study. *Clinical Social Work Journal*. 2017. Vol. 45:2. P. 159-167.
43. Germain C. B., Gitterman A. *The Life Model of Social Work Practice*. New York: Columbia University Press, 1980. 376 p.
44. Germain C. B. The Physical Environment and Social Work Practice. *Promoting Competence in Clients: A New/Old Approach to Social Work Practice* / Ed by. A.N. Maluccio. New York: Free Press, 1981. P. 103-124.
45. *Global Agenda for Social Work and Social Development IASSW Statement Theme 3: Promoting environmental and community sustainability* / International Association of Schools of Social Work. URL: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2015/10/IASSW-Theme-3-Statement-24-August-2016.pdf> (дата звернення 1.10.2017).
46. *Global Definition of Social Work* / International Federation of Social Workers, International Association of Schools of Social Work. 2014. URL: <http://ifsw.org/get-involved/global-definition-of-social-work> (дата звернення 1.10.2017).
47. *Global social work education – crossing borders, blurring boundaries* / C. Noble, H. Strauss and B. Littlechild (eds.). Sydney: Sydney University Press, 2014. C. 40-68.

48. Goel K., Venkat P., Francis A. P. *Community Work: theories, experiences and challenges*. Bangalore: Niruta Publications, 2014. 262 p.
49. Goldblatt D. *Social theory and the environment*. Cambridge, UK: Polity 1996. 252 p.
50. Green A., Janmaat J. G. *Regimes of social cohesion : Societies and the crisis of globalization*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011. 248 p.
51. *Guide to Banking & Sustainability* /UNEP Financial Initiative. URL: http://www.unepfi.org/fileadmin/documents/guide_banking_statements.pdf (дата звернення: 1.09.2017).
52. Harris C., & Boddy J. The Natural Environment in Social Work Education: A Content Analysis of Australian Social Work Courses. *Australian Social Work*. 2017. Vol. 70 (3). P. 337-349.
53. Heinsch M. Getting down to earth: Finding a place for nature in social work practice. *International Journal of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 309-318.
54. Hoff M. D., Polack R. J. Social Dimensions of the Environmental Crisis: Challenges for Social Work. *Social Work*. 1993. Vol. 38(2). P. 204-211.
55. *Joint World Conference on Social Work, Education and Social Development (SWSD) «Environmental and community sustainability: human solutions in evolving societies»*. URL: <https://www.swsd2018.org> (дата звернення 5.10.2017).
56. Kates R. W., Parris T. M. Long-term trends and a sustainability transition. *PNAS*. 2003. Vol. 100. P. 8062–8067.
57. Kemp S. P. Recentring Environment in Social Work Practice: Necessity, Opportunity, Challenge. *British Journal of Social Work*. 2011. Vol. 41. P. 1198-1210.
58. Kihal-Talantikite W., Padilla C. M, Lalloué B., Gelormini M., Zmirou-Navier D., Deguen S. Green space, social inequalities and

- neonatal mortality in France. *BMC Pregnancy And Childbirth*. 2013. Vol.13. P. 191.
59. Latta A. Environmental citizenship: A model linking ecology with social justice could lead to a more equitable future. *Alternatives: Canadian Environmental Ideas & Action*. 2007. Vol. 33(1). P. 18-19.
60. Lombard A. Global agenda for social work and social development: A path toward sustainable social work. *Social Dialogue*. 2016. Vol. 14. P. 6-15.
61. Lucas-Darby E. T. The New Color Is Green: Social Work Practice and Service-Learning. *Advances in Social Work*. 2011. Vol. 12(1). P. 113-125.
62. Micklin M. The Ecological Perspective in the Social Sciences: A Comparative Overview. *Sociological Human Ecology* / M. Micklin and H. Choldin (eds). Boulder: Westview Press, 1984. P. 51 -90.
63. Miller S.E., Hayward R. A., Shaw T. V. Environmental shifts for social work: A principles approach. *International Journal of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 270-277.
64. *NASW Code of Ethics* / National Association of Schools of Social Work. URL: <http://www.socialworksearch.com/html/nasw.shtm> (дата звернення 1.10.2017).
65. Nesmith A, Smyth N. Environmental Justice and Social Work Education: Social Workers' Professional Perspective. *Social Work Education*. 2016. Vol. 34:5. P. 484-501.
66. Nikku B. R. Living through and responding to disasters: Multiply roles for Social Work. *Social Work Education*. 2015. Vol. 34:6. P. 601-606.
67. Peeters J. Social Work and Sustainable Development: Towards Social-Ecological Practice Model. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*. 2012. Vol. 21(3). P. 5–26.

68. Peeters J. Sustainable development: a mission for social work? A normative approach. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*. 2012. № 21(2). P. 5–22.
69. Peeters, J. The place of social work in sustainable development: Towards ecosocial practice. *International Journal of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 287-298.
70. Pettinger L. Green collar work: Conceptualizing and exploring an emerging field of work. *Sociology Compass*. 2017. Vol. 11(1). Doi:10.1111/soc4.12443.
71. Piers S., Barry J. Dobson A. Contemporary Environmental Politics: From Margins to Mainstream. Routledge, 2006. 320 p.
72. Plumwood V. *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*. London: Routledge, 2002. 291 p.
73. Professor Lena Dominelli / Durham University. URL: <https://www.dur.ac.uk/sociology/staff/profile/?id=3635> (дата звернення 22.08.2017).
74. Rogge M. Environmental injustice: Social welfare and toxic waste. *The global environmental crisis: Implications for social welfare and social work* / M. Hoff and J. McNutt (eds.). Aldershot: Ashgate Publishers, 1994. P. 53-74
75. Schmitz C. L., Matyók T., Sloan L. M., James C. The relationship between social work and environmental sustainability: Implications for interdisciplinary practice. *International Journal Of Social Welfare*. 2012. Vol. 21(3). P. 278-286.
76. Semigina T., Boyko O. Social work education in post-socialist and post-modern era: case of Ukraine. *Global social work education – crossing borders, blurring boundaries* / C. Noble, H. Strauss and B. Littlechild (eds.). Sydney: Sydney University Press, 2014. P. 257 – 269.
77. Shaw T. V. Is social work a green profession? An examination of environmental beliefs. *Journal of Social Work*. 2013. Vol. 13(1). P. 3-29.

78. Shepard P., McKinley D. *The Subversive Science; Essays Toward an Ecology of Man* Boston. MA: Houghton Mifflin, 1969. 453 p.
79. *Social work speaks: National Association of Social Workers policy statements, 2009- 2012* / National Association of Social Workers. Washington, D.C.: NASW Press, 2012. 409 p.
80. Soine L. Expanding the Environment in Social Work: The Case of Including Environmental Hazards Content. *Journal of Social Work Education*. 1987. Vol. 23(2). P. 40-46.
81. Staples L. Community Organizing for Social Justice: Grassroots Groups for Power. *Social Work with Groups*. 2012. Vol. 35(3). P. 287-296.
82. Teixeira S., Krings A. Sustainable Social Work: An Environmental Justice Framework for Social Work Education. *Social Work Education*. 2015. Vol. 34(5). P. 513-527.
83. *The eco-social approach in social work* / A.-L. Matthies, K. Narhi and Dave Ward (eds.) Jyvaskyla: SoPhi, 2001. 153 p.
84. *The Global Agenda for Social Work and Social Development* / International Federation of Social Workers. URL: www.globalsocialagenda.org (дата звернення 1.10.2017).
85. *The Role of Social Work in Social Protection Systems: The Universal Right to Social Protection* (Adopted at the IFSW General Meeting 2016, Seoul, Korea) / International Federation of Social Workers. URL: (дата звернення 22.08.2017).
86. *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication* / United Nations Environment Programme. URL: <http://www.unep.org/greeneconomy/resources/green-economy-report> (дата звернення: 1.02.2017).
87. *Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable Development/ United Nations*. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld> (дата звернення 22.08.2017).

88. *Unequal protection: Environmental justice and communities of color* / R. D. a (ed.). San Francisco: Sierra Club Books, 1996. 400 p.
89. Ungar M. Community resilience for youth and families: Facilitative physical and social capital in contexts of adversity. *Children and Youth Services Review*. 2011. №33. P. 1742–1748.
90. Weick A. Reframing the Person-in-Environment Perspective. *Social Work*. 1981. Vol. 26(2). P. 140-145.
91. *World Social Work Day* / International Federation of Social Workers. URL: <http://ifsw.org/world-social-work-day-2018> (дата звернення 5.10.2017).
92. Yadama G. M. Environment, Social Work and Sustainable Development. *Social Dialogue*. 2013. Vol. 5. P. 10-21.
93. Yearley S. *The Green Case: A Sociology of Environmental Issues, Arguments and Politics*. London: HarperCollins, 1991. 208 p.
94. Zakour M. Social Work and Community Disaster Vulnerability and Resilience. *Social Dialogue* 2013. Vol. 6. P. 25.
95. Zakour M.J., Harrel E.B. Access to Disaster Services: Social Work Interventions for Vulnerable Populations. *Journal of Social Services Research*. 2004. Vol. 30(2). P. 27-54.
96. Zapf M.K. Geography and Canadian social work practice. *Social work practice: A Canadian perspective* / F.J. Turner (ed.). 2d ed. Toronto: Pearson Education, 2002. P. 69-83.
97. Dominelly, L., ed. *The Routledge Handbook of Green Social Work*. Abingdon: Routledge. 2018. 628 p.

Тетяна Семигіна, Тетяна Скляр (2020)

ВІДПОВІДЬ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ НА ВИКЛИКИ ПАНДЕМІЇ COVID

Вперше опубліковано:

[Семигіна Т. В., Скляр Т. М. Відповідь соціальної роботи на виклики пандемії COVID, *Paradigmatic view on the concept of world science*: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference \(August 21, 2020\). Toronto, Canada: European Scientific Platform, 2020. Vol. 1. P. 154-156.](#)

Спалах інфекційного захворювання COVID-19, викликаного коронавірусом, який дістав назву *SARS-CoV-2*, призвів до оголошення ВООЗ стану пандемії. І допоки соціальні та інші медіа вправляються у дискусіях щодо природи вірусу та сутності карантинних заходів, фахова спільнота соціальних працівників думає над тим, як підтримати клієнтів соціальної роботи в умовах локдауну, дистанціювання та нових соціально-економічних та психологічних викликів, а також яким чином продовжувати здійснювати соціальну профілактику.

Ця розвідка має на меті оглянути зміни у практиці соціальної роботи, які неминуче виникли унаслідок контекстуальних трансформацій соціальної реальності.

Огляд досвіду різних країн [2-5] та вивчення позиції міжнародних фахових організацій [6; 7] дає підставу вести мову про прямі та непрямі наслідки, виклики пандемії для населення в цілому й клієнтів соціальної роботи зокрема. До

прямих соціальних викликів можна віднести: втрату роботи та доходів у частини сімей, а відтак і погіршення соціально-економічного статусу; високі ризики зараження у різного роду стаціонарних соціальних закладах, закладах постійного перебування, і пов'язані з цим дії із переміщення частини клієнтів таких закладів, у тому числі дітей, до родин або альтернативних форм утримання; обмеження фізичної доступності багатьох соціальних послуг тощо. До непрямих наслідків відносять: зростання випадків насильства у сім'ях, зокрема, над дітьми; посилення уразливості літніх людей та маргінальних груп у суспільстві; повернення циркулярних трудових мігрантів; підвищений рівень тривожності та депресії; посилення соціальної нестабільності та «когнітивних війн» (поширення неправдивої інформації, яка викривляє реальність, посилює зневіру та руйнує індивідуальну відповідальність). Карантинні заходи зумовили появу нових норм поведінки, якими керувалися як держава, так і багато громадян, зокрема, посилення контролю і нехтування суспільною думкою [1].

Соціальним працівникам довелось надавати як послуги екстреного характеру, які не були надто поширеними раніше, так і трансформувати деяку поточну практику, адаптувати стандартні інтервенції під нові запити, активно впроваджувати інноваційні цифрові форми роботи.

Так, надання психосоціальної підтримки сімей та осіб із груп ризику, відбувається майже винятково в дистанційному форматі. Це породжує питання цифрової рівності та справедливості, адже далеко не всі клієнти соціальної роботи можуть скористатися з такої можливості. Але й інші виклики. Дискусії, проведені нами, зі спеціалістами

державних і недержавних організацій в Україні, які займаються цим, засвідчують, що всі вони перейшли на онлайн роботу, використовуючи різноманітні цифрові платформи. Основними проблемами для цих служб, за словами співрозмовників, є відсутність умінь у персоналу вести віддалені консультації, в тому числі відсутність технічних знань; проблеми з комунікативними навичками, неможливість швидко адаптувати міжнародні протоколи з урахуванням місцевого контексту, проблеми моніторингу діяльності консультантів, адміністрування питань конфіденційності та отримання дозволу на запис консультації. Це породжує запит на навчання та супервізію персоналу, який залучений до надання послуг у новому форматі.

Крім того соціальним працівникам у всьому світі доводиться активніше обстоювати питання соціальної солідарності в суспільстві, соціально-економічного захисту найуразливіших груп, піклуватись про дотримання етичних зобов'язань професії в умовах тотальної цифровізації, посилення авторитаризму та соціального контролю [5; 6].

Узагальнення практики соціальної роботи в умовах пандемії COVID-19 представлено у табл.1. Хоча функції соціальних працівників, які можна умовно згрупувати як реагувальні, профілактичні та управлінські, за назвою не відрізняються від традиційних, проте трансформувалось їхнє наповнення та спосіб реалізації, а адаптація до зміненого контексту все ще триває.

Таблиця 1. Функції соціальних працівників в умовах пандемії

Реагування на індивідуальні та сімейні проблеми	Соціальна профілактика	Управління
<ul style="list-style-type: none"> * Надання екстреної допомоги дітям, які зазнають жорстокого поводження, залишаються без піклування дорослих, або яких повертають із інтернатних закладів або інших інституцій постійного перебування * Захист та підтримка тих сімей, де є постраждалі від домашнього насильства, жорстокого поводження, зневаги та експлуатації * Продовження соціального супроводу тих, хто не може обійтися без сторонньої допомоги * Надання психосоціальних консультацій * Сприяння в отриманні соціальних 	<ul style="list-style-type: none"> * Визначення вразливих домогосподарств з підвищеним ризиком важких захворювань через COVID-19 * Робота з лідерами громади для виявлення потреб громади * Надання дистанційної психосоціальної підтримки сімей та осіб із груп ризику * Посилення захисної ролі соціальної роботи та альтернативних форм догляду на базі сім'ї * Реагування на системні проблеми, які порушуються на гарячих лініях 	<ul style="list-style-type: none"> * Вивчення достовірної інформації про пандемію та протоколів лікування, поширення відповідної інформації * Проведення інформаційних кампаній, щоб зберегти громади в безпеці та зменшити стигму * Навчання працівників служб, що надають соціальні послуги, новим формам допомоги * Супервізія та менторство у запровадженні нових форм роботи * Координація роботи в міжвідомчих та міждисциплінарних

виплат, матеріальної та натуральної допомоги * Консультування тих, хто втратив близьких, підтримання альтернативних традиційним ритуалам форм жалоби	* Відстеження контактів для виявлення осіб, які ризикують заразитись COVID-19	мережах, щоб забезпечити належний рівень стандартів обслуговування під час пандемії
---	---	---

Джерело: складено авторками на основі вивчення літератури [3; 4; 7].

Варто додати, що аналіз міжнародного досвіду [4] засвідчує більшу готовність до дій в умовах пандемії закладів соціальної роботи у тих країнах, де створена належна система реагування на надзвичайні ситуації, а також відбувається навчання соціальних працівників до дій у таких ситуаціях та надання екстреної допомоги, зокрема, первинної психологічної допомоги.

Отже, пандемія COVID-19 сформувала нові соціальні запити в суспільстві, вплинула на появу нових форм роботи, насамперед цифрових (тренд, який змінить традиційні форми роботи і залишиться надовго, тому слід адаптувати під них практику і навчання) і виявила потребу глибшої підготовки соціальних працівників до діяльності в умовах надзвичайних ситуаціях, яку б природу не мали ці ситуації.

Список використаних джерел

1. Amnesty International (2020). *Sri Lanka: Muslim COVID-19 victims cremated against families' wishes*. Available at: <https://www.amnesty.org.uk/press-releases/sri-lanka-muslimcovid-19-victims-cremated-against-families-wishes>
2. Booth, R. (2020). Why did so many people die of COVID-19 in the UK's care homes? *The Guardian*, May 28.
3. Dauti, M., Dhëmbo, E., Bejko, E., & Allmuça, M. (2020). Rethinking the transformative role of the social work profession in Albania: Some lessons learned from the response to COVID-19. *International Social Work*. Available at: <https://doi.org/10.1177/0020872820940356>
4. Harrikari, T. et al., eds. (2020). *COVID-19 and social work: country reports*. Available at: <https://www.iassw-aiets.org/covid-19/5369-covid-19-and-social-work-a-collection-of-country-reports/>
5. Keddell, E., & Beddoe, L. (2020). The tyranny of distance: The social effects and practice adaptations resulting from Covid-19 lockdown rules. *Aotearoa New Zealand Social Work*, 32(2), 41–45.
6. Truell, R. (2020). *As Social Workers Work Through the COVID 19 Crisis We Work Towards a Better World*. Available at: <https://www.ifsw.org/as-social-workers-work-through-the-covid-19-crisis-we-work-towards-a-better-world>
7. UNICEF (2020). *Social service workforce safety and wellbeing during the COVID-19 response*: Available at: <https://uni.cf/2DSB2Ae>

Електронне наукове видання

**СУЧАСНІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ:
АНТОЛОГІЯ**

(Упор. Тетяна Семигіна)

Підписано до друку 1 березня 2021 року

Формат видання — 14,8x21

11 ум. друк. арк.

Видавництво «Академія праці, соціальних відносин і туризму»

Свідоцтво КВ № 21787-11687ПР від 21.12.2015 р.

Адреса видавництва: 03187, м. Київ, Кільцева дорога, 3-А

тел./факс (044) 526-15-45

e-mail: edit@socosvita.kiev.ua